

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ ΣΤΟΥΣ ΑΛΒΑΝΟΦΩΝΟΥΣ ΤΗΣ ΝΑ ΑΤΤΙΚΗΣ-ΛΑΥΡΕΩΤΙ- ΚΗΣ (1850-1940)

1. Η κατοικία

Η ανακοίνωση αυτή συμπληρώνει προηγούμενη που έγινε από το ίδιο βήμα με θέμα τις γαμήλιες παροχές στους Αλβανόφωνους της Λαυρεωτικής. Θεώρησα σκόπιμο να επεκτείνω το θέμα μου, κρίνοντας ότι η συστηματική επεξεργασία (ανάλυση και μελέτη) των διάσπαρτων σε διάφορες πηγές πληροφοριών σε συνδυασμό με την επιτόπια έρευνα μπορεί να μας βοηθήσει αποτελεσματικά στην καλύτερη κατανόηση των οικογενειακών θεσμών του πληθυσμού αυτού.

Οι πληροφορίες για την οικογένεια την περίοδο 1900-1940 προέρχονται στο μεγαλύτερο μέρος από τα δημοτολόγια του δήμου Κερατέας, και των κοινοτήτων Κουβαρά και Καλυβίων, για την περίοδο 1850-1900 από τα Βιβλία Μεταγραφών των τέως δήμων Λαυρείου και Θορικίων. Από τα Βιβλία Μεταγραφών προέρχονται στην πλειονότητά τους και οι πληροφορίες για τη μεταβίβαση της περιουσίας. Τα στοιχεία αυτά έχουν συσχετισθεί με δεδομένα και από άλλες πηγές, όπως απογραφές της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος, και με πληροφορίες από επιτόπια έρευνα αρκετών μηνών (συνεντεύξεις, παρατήρηση συμπεριφοράς και δραστηριότητας των κατοίκων κλπ.).

Κρίνω αναγκαίο να αρχίσω με την κατοικία. Είναι το κέλυφος, μέσα στο οποίο παίρνει τη μορφή της και δραστηριοποιείται η οικογένεια. Η μελέτη της μπορεί να μας βοηθήσει στην κατανόηση της οικογένειας. Άλλωστε οι περισσότερες πληροφορίες για την οικο-

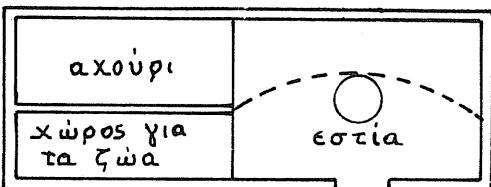
γένεια πριν το 1900 προέρχονται από δικαιοπρακτικά μεταβίβασης οικιών. Παράλληλα μπορεί να μας βοηθήσει να επισημάνουμε τις διάφορες μεταβολές στη νοοτροπία, στις οικογενειακές στρατηγικές και στη γενικότερη κοινωνική συμπεριφορά του πληθυσμού την περίοδο που μας ενδιαφέρει.

Η κατοικία ως αντικείμενο και η ίδια κληρονομιάς, πρέπει να εξετάζεται από τη σκοπιά του λαϊκού δικαίου κάθε κοινωνίας. Υπάρχει ούμως και μια άλλη πλευρά του θέματος. Η διαδοχή σε μια οικογένεια, που πραγματοποιείται πάντα μέσα σε ένα καθορισμένο και συγκεκριμένο χώρο, την οικία. Η εξέτασή της θα μας βοηθήσει και σ' αυτό το θέμα.

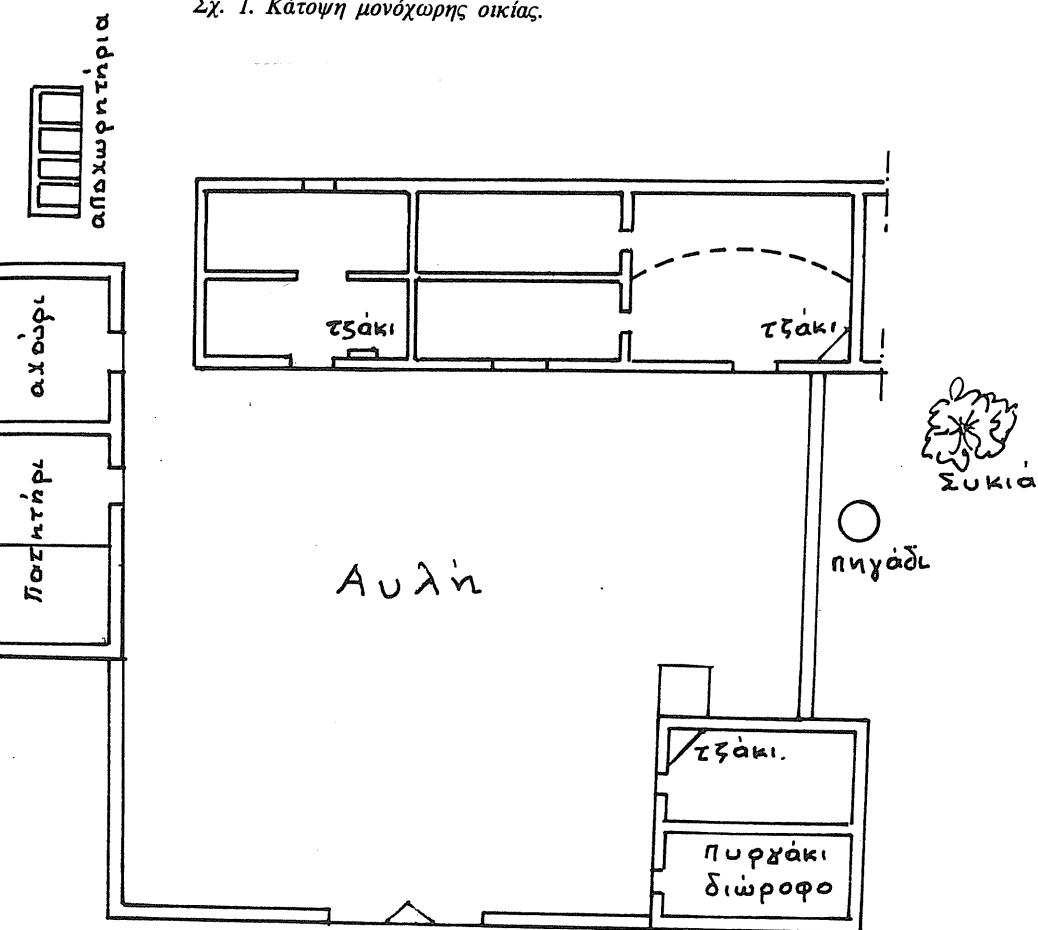
Η κατοικία μπορεί να μελετηθεί από πολλές οπτικές γωνίες (οικονομική, κοινωνική, εθνολογική κλπ.). Στην ανακοίνωση δεν πρόκειται να γίνει διεξοδική και από κάθε άποψη προσέγγιση του θέματος. Εξάλλου δεν λείπουν οι σχετικές εργασίες¹. Θα επιμείνω περισσότερο στην προσέγγισή της από τη γωνία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, επειδή πιστεύω ότι είναι το κλειδί για την κατανόηση της οικογένειας αλλά και του συστήματος συγγένειας των κατοίκων της ΝΑ. Αττικής².

Το κυριότερο χαρακτηριστικό της παραδοσιακής οικίας των Αλβανοφώνων της περιοχής είναι η εσωστρέφειά της, η οποία δεν παρατηρείται σε τέτοια έκταση σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Η παραδοσιακή οικία (στέπη) έβλεπε πάντα σε μια κεντρική αυλή (αβλία), δεν είχε δηλ. παράθυρα παρά μόνο στο εσωτερικό της αυλής και περικλειόταν από ψηλό μαντρότοιχο, που προστάτευε τις δραστηριότητες της οικογένειας από τα αδιάκριτα βλέμματα των περαστικών. Η σύντομη αυτή περιγραφή δείχνει και την ψυχολογία των κατοίκων. Η οικογένεια, η οποία ταυτίζοταν με την οικία, όπως θα δείξω παρακάτω, ήταν κλεισμένη στον εαυτό της, αδιαφορώντας, για ό,τι γινόταν έξω στην κοινότητα ή στις άλλες συγγενικές ή γειτονικές οικογένειες³. Το περίεργο είναι ότι κάθε οικογένεια ήταν ενταγμένη σε ευρύτερες ομάδες συγγένειας (σόγια και φάρες). Παλιότερα και στα τρία χωριά της Λαυρεωτικής απουσίαζαν ανοιχτοί κεντρικοί χώροι (πλατείες), πράγμα που υποδηλώνει την έλλειψη αναπτυγμένης κοινωνικότητας. Οι σημερινές πλατείες εξελίχθηκαν τα τελευταία χρόνια με την αλλαγή της νοοτροπίας και των γενικότερων συνθη-

Εικόνα 1.

Σχ. 1. Κάτοψη μονόχωρης οικίας.

Σχ. 2. Κάτοψη της οικίας του Α.Μ. στην Κερατέα.

κών στις συμβολές δρόμων (σταυροδρόμια) ή στους ακάλυπτους χώρους των εκκλησιών⁴.

Άλλο στοιχείο που παρατηρεί ένας επισκέπτης στα χωριά μέχρι τελευταία είναι οι μεγάλες αυλόθυρες (*ντεραβλία*). Οι αυλόθυρες έχουν υπόστεγα από κεραμίδια, για να προστατεύονται απ' τη βροχή και να μη σαπίζουν. Τα φύλλα τους αποτελούνται συχνά από χοντρό ξύλο (σανίδες) στερεωμένες με μεγάλα καρφιά. Για να αποφεύγουν το συχνό άνοιγμα των μεγάλων φύλλων τους, έκοβαν το ένα κάθετα και οριζόντια και κατασκεύαζαν μια μικρότερη θύρα καθημερινής χρήσης. Οι κάτοικοι δικαιολογούν τις μεγάλες αυλόθυρες, για να περνάνε άνετα τα φορτωμένα αμάξια (κάρα). Πράγματι οι αυλόθυρες μερικές φορές ξεπερνούσαν τα τρία μέτρα. Φαίνεται όμως ότι δεν ήταν μόνο αυτός ο λόγος. Η μεγάλη αυλόθυρα συμβόλιζε την ευμάρεια και την κοινωνική θέση της οικογένειας. Ήταν η εξωτερική σηματοδότηση της αρχοντικής οικίας (αρχοντόσπιτου)⁵.

Η κυρίως κατοικία ή το «μεγάλο σπίτι» (*στέπι ε μάδε*), όπως συνήθως ονομάζεται, κτίζόταν απέναντι ακριβώς στην αυλόθυρα⁶. Η οικία πριν πάρει τη σημερινή μορφή της πέρασε από πολλά στάδια. Η παλιότερη παραδοσιακή ήταν μονόχωρη. Συνίστατο δηλ. σ' ένα συνεχές οίκημα, που χωριζόταν κατά κάποιο τρόπο εσωτερικά σε δύο μέρη. Το ένα, το οποίο προοριζόταν για τη διαβίωση των ανθρώπων, είχε εξωτερική θύρα. Σ' αυτό το χώρο, στο κέντρο ακριβώς του δωματίου υπήρχε παλιότερα η στρογγυλή εστία (*βάτρε*)⁷. Αργότερα άρχισαν να κατασκευάζουν εστία στη μέση του πλευρικού τοίχου ή στη γωνία του δωματίου. Κατασκεύαζαν τότε στον τοίχο και καπνοδόχο (*βάτρε δε καμjάδε*). Ο δεύτερος χώρος προοριζόταν για τα ζώα (άλογα, αγελάδες, οικόσιτα πρόβατα κλπ.). Χωριζόταν και αυτός σε δυο μέρη. Το μέρος που έβλεπε στην αυλή ήταν για τα ζώα και το άλλο προς τον πλευρικό τοίχο χρησίμευε για αποθήκευση των ζωοτροφών (αχούρι). Αρχικά υπήρχε μια μόνο θύρα και τα ζώα περνούσαν αναγκαστικά από το χώρο των ανθρώπων. Αργότερα άνοιξαν ιδιαίτερη θύρα για τα ζώα (βλ. εικόνα 1, σχ. 1)⁸.

Περιγραφές μονόχωρης οικίας υπάρχουν σε συμβόλαια του περασμένου αιώνα. Στις μέρες μας δύσκολα μπορεί να βρει κανείς τέτοιο οίκημα, γιατί αυτές οι κατασκευές έχουν εγκαταλειφθεί από καιρό. Συνήθως η μονόχωρη οικία επεκτεινόταν με διάφορες προσθήκες

σε δύο ή τρεις χώρους. Σχηματίζοταν έτσι το γνωστό «μακρινάρι» με περισσότερα δωμάτια που έβλεπαν προς το κέντρο της αυλής (εικόνα 1, σχ. 2). Αυτό άρχισε από τότε που θεωρήθηκε αναγκαίο κάθε παντρεμένο παιδί (συνήθως γιος) να κατοικεί σε χωριστό δωμάτιο. Σημειώνω ότι επανειλημμένα στα διάφορα συμβόλαια συναντάμε περιγραφές, όπου αναφέρεται οικία διαμορφωμένη με «διαχωρήσεις σε δύο τρεις και περισσότερες κατοικίες». Εξάλλου δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, όπου μεταβιβάσεις αφορούν το 1/2, 1/3 κλπ. της οικίας, που υποδηλώνουν τη διαίρεσή της σε ξεχωριστές κατοικίες. Με το πέρασμα του χρόνου όλος ο χώρος της αυλής χρησιμοποιείται για το κτίσιμο οικιών, οι οποίες διαμορφώνονται σε σχήμα Γ ή Π και χωρίζονται αργότερα κατά τη διαίρεση της οικογένειας με ψηλούς τοίχους (μαντρότοιχους). Τέτοιους διακανονισμούς συναντάμε συχνά μέσα σε συμβόλαια κυρίως διαθήκες και διανεμητήρια.

Παραρτήματα και βοηθητικοί χώροι της οικίας είναι ο φούρνος (φούρρε), ο οποίος κατασκευάζεται σε κάποια απόσταση από την κυρίως οικία, στην εσωτερική πλευρά ενός τοίχου. Είναι το πηγάδι (πούσι), γιατί κάθε οικία στα πεδινά χωριά (Κερατέα και Καλύβια) έχει το πηγάδι της. Έτσι με το νερό μέσα στην οικία η εσωστρέφεια της οικογένειας ολοκληρώνεται. Είναι το πατητήρι και ο αχυρώνας (καδτόρρε). Αποχωρητήρια (μουσταράκια) δεν υπήρχαν παλιότερα. Κατασκευάζονται πολύ αργότερα, πάντως πριν το 1900°. Μερικές φορές μια οικία μπορούσε να έχει περισσότερα για την εξυπηρέτηση των πολυάριθμων μελών της οικογένειας. Παλιότερα οι φυσικές ανάγκες εκτελούνταν στον απέραντο χώρο της αυλής.

Υπήρχαν όμως και οικίες με περισσότερα πατώματα. Οι οικίες αυτές θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν αρχοντικές. Συνήθως ονομάζονται πύργοι ή πυργάκια (πίργκ, πιργκάτσι) από τους κατοίκους. Σχηματίζονται με την υπερύψωση σε πάτωμα ενός δωματίου που επικοινωνεί με το ισόγειο με εξωτερική σκάλα. Μερικές φορές ο όροφος αυτός υψωνόταν πάνω από το πατητήρι και έβλεπε προς το δρόμο, ώστε να χρησιμεύει για παρατηρητήριο. Συχνά και το υπερυψωμένο δωμάτιο είχε εστία με καπνοδόχο.

Συμπλήρωμα της οικίας ήταν το χαγιάτι, που κάλυπτε μικρό μέρος της πρόσοψης της κυρίως οικίας ή όλο το μήκος της. Χαγιάτι μπορούσε να έχει και ο όροφος του πύργου. Ήταν απαραίτητο, για

να προστατεύει από τον ήλιο το καλοκαίρι και από τη βροχή και το κρύο το χειμώνα.

Ένας ιδιαίτερος τύπος αρχοντικής οικίας ήταν με την καμάρα. Καμάρες είχαν μόνο οι κατοικίες των ευπόρων. Ήταν απόδειξη πλούτου¹⁰. Η καμάρα συνέδεε τον κυρίως χώρο που κατοικούσαν οι άνθρωποι με το σταύλο. Έδινε άνοιγμα στο εσωτερικό της κατοικίας και μεγαλοπρέπεια. Στο μέσο της συχνά υπήρχε ένα μεγάλο διπλό άγκιστρο (τσιγκέλι), για να κρεμούν τη χύτρα με το φαγητό. Σε πολλές οικίες οι καμάρες διατηρούνται μέχρι σήμερα και έχουν διαμορφωθεί κατάλληλα, ώστε ο χώρος τους να χρησιμοποιείται για αίθουσα επισκεπτών ή υποδοχής (σαλόνι). Παλιότερα τα έπιπλα της οικίας ήταν περιορισμένα. Μια κασέλα, ένα χαμηλό στρογγυλό τραπέζι (σοφράς), σκαμνιά. Κρεβάτια δεν υπήρχαν. Όλοι κοιμούνταν πάνω σε χοντρά ρούχα και ψάθες στο πάτωμα που ήταν αρχικά από πατημένο χώμα, αργότερα από σανίδες. Με την πάροδο του χρόνου η επίπλωση πλουτίζεται με κρεβάτια, τραπέζια, κομοδίνα, ντουλάπες κλπ. Η εξέλιξη έχει αποτυπωθεί μέσα στα προικοσύμφωνα.

Η στέγη που είναι δίρριχτη στηρίζεται σε ξύλινα δοκάρια (τράβες). Το μεγάλο μακρύ δοκάρι που ενώνει τους δύο στενούς τοίχους ονομάζεται «μακράτσι». Πάνω στο ξύλινο σκελετό τοποθετούνται κλαδιά ή καλάμια, από πάνω λάσπη και πάνω από τη λάσπη τα κεραμίδια. Υπήρχαν όμως και στέγες με «σταύρωμα», που αναφέρεται μερικές φορές και στα συμβόλαια. Δίρριχτη στέγη είχαν και οικίες με καμάρα.

Μέσα στην αυλή υπήρχε πάντα κήπος (γρασίδι) για τα απαραίτητα λαχανικά. Υπήρχαν επίσης και διάφορα δέντρα (μουριές, ροδιές, ξινόδεντρα κλπ.). Η έκταση του γρασιδιού ποίκιλλε ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Συχνά ήταν αρκετή, για να κτίσουν ξεχωριστές κατοικίες για τρία ώς τέσσερα παιδιά. Το γρασίδι σ' αυτές τις περιπτώσεις χρησίμευε για οικόπεδο, ώστε οι δύο λέξεις ταυτίζονταν.

Όλο αυτό το συγκρότημα, κυρίως κατοικία, απλή ή σύνθετη, βιοηθητικοί χώροι και παραρτήματα, ονομάζεται στην περιοχή της Λαυρεωτικής «μαχαλάς»¹¹. Δεν πρέπει να συγχέουμε τον όρο με τις γειτονιές του χωριού. Στα αλβανόφωνα χωριά της Λαυρεωτικής μαχαλάς είναι το «μεγάλο σπίτι» ή το αρχοντόσπιτο, όχι η γειτονιά, η

οποία μικρό ρόλο έπαιζε στην κοινωνική συνοχή και δραστηριότητα. Υπάρχει ένα ερώτημα για την ονομασία. Πιστεύω ότι πρόκειται για μεταφορά στον οικιστικό χώρο του χωριού μιας ιδέας διάσπαρτων και απομακρυσμένων αγροικιών, εσωστρεφών και κλεισμένων στον εαυτό τους. Φαίνεται ότι αρχικά στην ύπαιθρο κάθε τέτοιο οικιστικό συγκρότημα θα ονομαζόταν μαχαλάς. Άλλωστε και στα χωριά αρχικά τα οικιστικά συγκροτήματα ήταν απομακρυσμένα¹². Αυτό συνάγεται από τις περιγραφές στα δικαιοπρακτικά των οικιών, οι οποίες είχαν μεγάλες αυλές, γρασιδότοπο, που μπορούσε να φθάσει τα τρία στρέμματα στις πολύ πλούσιες οικογένειες. Σημειώνω ότι αρκετές φορές μέσα στα συμβόλαια γίνεται αναφορά στο συγκρότημα ως μαχαλάς.

Μετά το 1960 ο παλιός τύπος οικίας εγκαταλείπεται. Χτίζονται πιο σύγχρονες κατοικίες, χωρίς ουσιαστικά να αλλάξει η μορφολογία τους. Οι μεγάλες αυλόθυρες γκρεμίζονται, όπως και οι εξωτερικοί μαντρότοιχοι. Χρησιμοποιούνται κάγκελα και σιδερένιες θύρες. Ο λαχανόκηπος περιορίζεται με τις συνεχείς οικοδομήσεις και η αυλή που απομένει στολίζεται με άνθη. Στο βαθμό που υποχωρεί η γεωργία και η κτηνοτροφία μετασχηματίζεται λειτουργικά και η κατοικία. Ορισμένοι χώροι μετατρέπονται σε μαγειρεία (κουζίνες) άλλοι σε καθιστικά ή σε υπνοδωμάτια (κρεβατοκάμαρες). Η ανάγκη όμως για επίδειξη, σηματοδότηση δηλ. της οικονομικής άνεσης της οικογένειας, εκδηλώνεται με το κτίσιμο σε τύπο έπαυλης ή αρχοντόσπιτου. Πολυτελείς θύρες από ξύλο στα κεντρικά οικήματα, εξωτερικά σχέδια στους τοίχους κλπ. Συχνά χρησιμοποιείται και μπετόν για την οικοδόμηση δύο και τριών ορόφων. Συνήθως τα παλιότερα οικήματα της αυλής δεν κατεδαφίζονται. Χρησιμεύουν για την αποθήκευση της παραγωγής (κρασιού, λαδιού κλπ.). Εκεί, για ψυχολογικούς λόγους, προτιμούν να διαμένουν οι ηλικιωμένοι γονείς (γεροντικό).

Η οικία των Αλβανόφωνων της Λαυρεωτικής αποτελεί μια συμβολική μονάδα. Η εστία (βάτρε) συμβόλιζε παλιότερα την ανεξαρτησία και την αυτονομία της¹³. Το ρόλο αυτό παίζει σήμερα το εικονοστάσι. Υπάρχουν όμως και άλλα σύμβολα: Το φίδι που προστατεύει τους ενοίκους. Το «φίδι προστάτης του σπιτιού» είναι πανελλήνια και πανβαλκανική πίστη με βαθειές ρίζες στην αρχαιότητα. Στους Αλβανόφωνους λέγεται βιτόρα (βιτόρε) και συχνά συνδέεται ή ταυτί-

ζεται με μια άλλη υπερφυσική μορφή, ένα θηλυκό στοιχειό, μια γυναίκα με το ίδιο όνομα (*βιτόρε*). Για αυτή λένε ότι συχνάζει στην αποθήκη (αμπάρι, κελάρι), στο τζάκι ή στη στέγη και πως προστατεύει την οικία από κάθε κακό, τη φροντίζει, την καθαρίζει και γενικά τη διατηρεί σε καλή κατάσταση. Οι κάτοικοι δεν ξεχωρίζουν αν το φίδι και η γυναίκα είναι δύο μορφές ενός όντος. Πιστεύουν ότι φέρνουν τον πλούτο στην οικία των παππούδων, όπου συχνάζουν. Γι' αυτό λένε ότι βιτόρα έχουν μόνο τα αρχοντόσπιτα. Γενικά, υπάρχει η πίστη ότι η τύχη της οικογένειας βρίσκεται στην οικία των γερόντων και αποφεύγουν να την κατεδαφίσουν. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η βιτόρα έχει σχέση με τους προγόνους και συμβολίζει την οικογένεια στην ευρύτερη μορφή της¹⁴.

2. Οικογένεια και οικιακή ομάδα

Η έρευνα για την οικογένεια έχει προχωρήσει αρκετά τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Εντούτοις κάποιες προκαταλήψεις δεν έχουν ακόμα ξεπεραστεί. Αναφέρω για παράδειγμα το πρόβλημα της παρουσίας της πολυπρηνικής οικογένειας στον ελληνικό χώρο. Σήμερα είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε σε ποιες περιοχές επικράτησε και σε ποιες όχι. Ακόμα όμως και πρόσφατα δημοσιεύονται εργασίες που εξετάζουν το θέμα ως ένα είδος δυσεπίλυτου ζητήματος¹⁵. Δεν διαθέτουμε απλώς ενδείξεις, όπως έχει γραφτεί, για την ύπαρξη και τη διάδοσή της αλλά ισχυρές αποδείξεις, συγκεντρωμένες από ειδικά εκπαιδευμένους ερευνητές με επιτόπια έρευνα και μελέτη αρχειακού υλικού. Είναι επομένως αντιεπιστημονικό να αμφισβητούνται χωρίς επιχειρήματα στοιχεία, πολλά από τα οποία είναι δημοσιευμένα.

Η μελέτη από ανθρωπολογική και ιστορική άποψη της οικογένειας μπορεί να προσφέρει σημαντικά στην κατανόηση του κοινωνικού αυτού θεσμού.¹⁶ Οφείλουμε όμως να χρησιμοποιούμε με μεγάλη προσοχή ξένα πρότυπα, όπως έχουν προταθεί εδώ και μερικές δεκαετίες, τα οποία δεν έχουν νόημα στη χώρα μας και έχουν δεχθεί έντονη κριτική από πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες.¹⁷ Με σύνεση πρέπει να γίνεται και η χρήση των στατιστικών στοιχείων, γιατί υπάρχει ο κίνδυνος η Εθνογραφία να μετατραπεί σε είδος κοινωνιομετρίας. Δεν αρνούμαι την ανάγκη παρουσίασης στατιστικών στοιχείων, για να α-

ποδειχθεί η διάδοση και η συχνότητα ενός θεσμού, άλλωστε και σ' αυτήν την ανακοίνωση δε θα λείψουν. Δεν είναι όμως δεκτό ότι η στατιστική ή ποσοτική προσέγγιση είναι σε θέση να υποκαταστήσει την ποιοτική ή εθνογραφική προσέγγιση. Π.χ. δεν μπορεί να μας δώσει σαφή εικόνα του κύκλου ανάπτυξης της οικογένειας, ούτε των κινήτρων που τον καθορίζουν.

Ένα άλλο πρόβλημα είναι η ορολογία. Η έλλειψη πρωτοποριακής έρευνας στην Ελλάδα για την οικογένεια ανάγκασε τους Έλληνες ερευνητές να χρησιμοποιήσουν ξένους όρους παραφρασμένους στα ελληνικά. Η απόδοσή τους όμως στη γλώσσα μας δεν ήταν πάντα επιτυχημένη και υπάρχουν διχογνωμίες.¹⁸ Έχουν επικρατήσει όροι: συζυγική οικογένεια, οικογένεια αναπαραγωγής ή προσανατολισμού κλπ. Η χρήση τους πρέπει να γίνεται πολύ προσεκτικά, για να περιγραφούν θεσμοί μιας άλλης κοινωνίας. Αναφέρω για παράδειγμα τη χρήση στο ελληνικό κοινωνικό πλαίσιο του φεουδαρχικού όρου «οίκος».¹⁹ Ο όρος δεν μπορεί να ταυτιστεί εννοιολογικά με τους όρους «σπίτι», «σπιτικό», «νοικοκυριό».²⁰ Εξάλλου τονίζοντας τον τόπο εγκατάστασης παραβλέπει την οικογένεια ως θεσμό που ανάγεται στο σύστημα συγγένειας. Η βιβλιογραφία γύρω από την προβληματική αυτών των όρων αυξάνεται συνεχώς.²¹ Δεν θα επεκταθώ περισσότερο στο θέμα, παρά μόνο στο βαθμό που είναι αναγκαίο για την κατανόηση της οικογένειας των Αλβανοφώνων της ΝΑ. Αττικής.

Κρίνω απαραίτητο να ξεκαθαρίσω ορισμένες έννοιες που θα χρησιμοποιήσω για την περιγραφή της οικογένειας. Με τον όρο δομή εννοώ τον χαρακτήρα της οικογένειας σε σχέση με την εσωτερική οργάνωσή της (ρόλοι μελών, ιεραρχία, καταμερισμός εργασίας). Με τον όρο αυτόν επομένως θα επισημάνω αν η οικογένεια είναι πατροπλευρική, μητροπλευτρική ή αμφιπλευρική. Η δομή έχει άμεση σχέση με την εγκατάσταση των ζευγαριών μετά το γάμο, τα κληρονομικά δικαιώματα κλπ. Τον όρο μορφή θα χρησιμοποιήσω, για να δείξω αν η οικογένεια είναι απλή ή σύνθετη (πυρηνική ή πολυπυρηνική). Δομή και μορφή καθορίζουν σε διαλεκτική σχέση τον τύπο της οικογένειας. Στην πορεία της ανάλυσης θα κάνω χρήση των ορισμένων καινοφανών όρων, γιατί στη ΝΑ. Αττική η οικογένεια παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία τύπων και δεν επαρκούν τα μέχρι σήμερα γνωστά μοντέλα.

Η ανακοίνωση θα περιστραφεί ουσιαστικά γύρω από τις οικογενειακές δομές και τις οικογενειακές στρατηγικές, δηλαδή τους κανόνες (νόρμες) της συγκεκριμένης κοινωνίας με εισαγωγή του χρόνου. Ειδικότερα θα εξετάσω τις οικογενειακές στρατηγικές αναπαραγωγής της κοινωνικής ομάδας (κληρονομιά, διαδοχή) και τις διάφορες ατομικές στρατηγικές, αφήνοντας το γάμο και τη γαμήλια στρατηγική για μελλοντική εργασία.²²

Πριν προχωρήσω πρέπει να κάνω διάκριση μεταξύ της έννοιας οικογένεια με την ευρύτερη σημασία και της έννοιας οικιακή ομάδα. Στην Ελλάδα δεν γίνεται καμιά διαφοροποίηση των δύο εννοιών στην καθημερινή χρήση.²³ Αυτό σημβαίνει, γιατί στην ελληνική κοινωνία είναι σπανιότατη η συμβίωση στο νοικοκυριό ξένων μη συγγενικών προσώπων (υπηρετών, εργατών κλπ.), που παρατηρείται σε άλλες κοινωνίες. Γι' αυτό στην εργασία θα χρησιμοποιήσω τους δύο όρους σαν ταυτόσημους, διευκρινίζοντας όταν πρόκειται για την οικογένεια με τη γενικότερη σημασία. Οι έννοιες εξάλλου οικιακή ομάδα και νοικοκυριό (σπίτι, σπιτικό) αν και διαφορετικού επιπέδου στην πράξη ταυτίζονται. Ειδικότερα με τους όρους αυτούς εννοούμε την ομάδα, η οποία καθορίζεται κυρίως από την ανταλλαγή οικιακών υπηρεσιών, που προϋποθέτουν ώς ένα βαθμό τη συγκατοίκηση, και δευτερευόντως από τη συλλογική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής (αγρών, ζώων κλπ.) και την κοινή εργασία και κατανάλωση.²⁴

Η παραπάνω διασάφηση είναι αναγκαία για να κατανοήσουμε τις οικογενειακές στρατηγικές και για να προσεγγίσουμε την οικογένεια και την οικιακή ομάδα με τη μέθοδο του κύκλου ανάπτυξης. Ο κύκλος ανάπτυξης της οικογένειας με την ευρύτερη έννοια συνδέεται με δημογραφικούς παράγοντες (γεννητικότητα, γαμηλιότητα, θνησιμότητα), ενώ ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας περισσότερο με το δυναμικό της ομάδας (οικονομία, παραγωγή, κατανάλωση) μέσα στον οικιακό χώρο (νοικοκυριό).²⁵ Η επίδραση του ενός κύκλου στον άλλο είναι δεδομένη, ενώ κάποτε οι δύο κύκλοι συμπίπτουν, όπως στην σύχρονη νεοτοπική πυρηνική οικογένεια που ταυτίζεται με το νοικοκυριό.²⁶

Για το χρονικό διάστημα που εξετάζω, στην περιοχή κυριαρχεί η πυρηνική οικογένεια σε συνδυασμό με την οικογένεια - κορμό. Το συμπέρασμα συνάγεται από την επεξεργασία των δημοτολογίων του

1914 της κοινότητας Κουβαρά και του δήμου Κερατέας και του δημοτολογίου του 1939 της κοινότητας Καλυβίων,²⁷ καθώς και από την ανασύσταση των νοικοκυριών με τη βοήθεια των γενεαλογιών που κατάρτισα με συνεντεύξεις. Για την παλιότερη περίοδο (1850 - 1900) σημαντική βοήθεια μου πρόσφεραν τα δικαιοπρακτικά. Άλλο στοιχείο που επιβεβαιώνει τη διαπίστωση είναι ο μικρός κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας, στις πιο πολλές ακόμα και τις παλαιότερες περιπτώσεις, όπως προκύπτει από τα ιστορικά των οικογενειών. Σπάνια εξάλλου ηλικιωμένοι πληροφορητές έχουν άμεσα και προσωπικά βιώματα από το πρόσφατο παρελθόν για την πολυπυρηνική οικογένεια. Συνήθως οι πληροφορίες τους είναι έμμεσες και αφορούν ξένες οικογένειες. Διηγούνται και περιγράφουν συχνότερα ότι έχουν ακούσει και σπανιότερα ότι έχουν δει ή ζήσει.²⁸ Αυτό σημαίνει πως την ίδια περίοδο ορισμένες οικογένειες βρίσκονταν ή είχαν περάσει από κάποια διευρυμένη μορφή και άλλες όχι, χωρίς αυτό να δικαιολογείται από τις φάσεις του κύκλου της οικιακής ομάδας.

Υπήρχε όμως και η πολυπυρηνική οικογένεια, συχνότερη όσο πηγαίνουμε προς τα πίσω, σπανιότερη όσο πλησιάζουμε προς το 1940, με σημαντικές διαφορές και στο τοπικό επίπεδο. Ο Κουβαράς, από κοινωνική και οικονομική άποψη πιο συντηρητικός, βρισκόταν στο ένα άκρο με σημαντικότερη παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας, η Κερατέα και τα Καλύβια στο άλλο. Αναφέρω ενδεικτικά ότι ηλικιωμένοι πληροφορητές στον Κουβαρά δηλώνουν ότι η συμβίωση συνυφάδων έπαψε γύρω στο 1940, ενώ στην Κερατέα το 1935 και στα Καλύβια το 1930. Αν και η αποδιοργάνωση της πολυπυρηνικής οικογένειας είχε αρχίσει πολύ ενωρίς, ίσως από τα μέσα του περασμένου αιώνα, απ' τις συγκεκριμένες πληροφορίες φαίνεται ότι η κρίσιμη ρήξη έγινε γύρω στο 1925. Μετά τη χρονολογία αυτή η πολυπυρηνική οικογένεια περιορίζεται σημαντικά και παύει να αποτελεί αξιόλογο τρόπο οικογενειακής οργάνωσης.

Οι αναλογίες των τριών βασικών τύπων οικογένειας έχουν ως εξής: το 1914 στον Κουβαρά πυρηνική οικογένεια 68,5%, οικογένεια κορμός 7,3% και πολυπυρηνική οικογένεια 24,2%, στην Κερατέα πυρηνική οικογένεια 88,3%, οικογένεια - κορμός 4,7% και πολυπυρηνική οικογένεια 7%, το 1939 στα Καλύβια πυρηνική οικογένεια 90%, οικογένεια - κορμός 3,5% και πολυπυρηνική οικογένεια 6,5% (αναλυ-

τικοί πίνακες 1, 2, 3). Τα αυξημένα ποσοστά πυρηνικών οικογενειών στην Κερατέα και τα Καλύβια πέρα από τους άλλους λόγους (προχωρημένη αστικοποίηση) οφείλονται και στην εγκατάσταση πολλών ξένων (εργατών, προσφύγων κλπ.).²⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Κοινότητα Κουβαρά: Δημοτολόγιο 1914
Κάτοικοι 709. Μονήρεις κλπ. 6

	I	II	III	IV	V	Σύνολο
Πυρηνική οικογένεια*	1	1	46	12	5	68,5%
Οικογένεια κορμός**	3	1	1	2		7,3%
Πολυπυρηνική οικογένεια***	3	5	15			24,2%

* I. Νέα ζευγάρια χωρίς παιδιά. II. Ήλικιωμένα ζευγάρια χωρίς παιδιά. III. Ζευγάρια με παιδιά. IV. Ένας γονέας με παιδιά. V. Ένας γονέας με ένα τουλάχιστον γιο παντρεμένο, σπανιότερα ένας αδελφός παντρεμένος με αδέλφια ανύπαντρα.

** I. Με το μεγαλύτερο γιο. II. Με το μοναδικό γιό. III. Με ένα μεσαίο γιο. IV. Με το μικρότερο γιο.

*** I. Γραμμική. II. Με ένα γονέα. III. Αδελφική.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας δεν ήταν σταθερός, για να ενταχθεί σε ένα καθορισμένο πρότυπο ή μιαν ενιαία στρατηγική. Δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για μιαν απόλυτη περιοδολόγηση των κύκλων ανάπτυξης της οικιακής ομάδας. Οι διάφοροι κύκλοι συναντιόνται σε μεγαλύτερη ή μικρότερη συχνότητα όλη τη χρονική περίοδο (1850 - 1940).

Θα παρουσιάσω τον κύκλο ανάπτυξης της οικιακής ομάδας που έχει γίνει ο κανόνας (νόρμα) τα τελευταία χρόνια της περιόδου που εξετάζω (1925 - 1940), χωρίς να απουσιάζει και την προηγούμενη περίοδο (1850 - 1925), όπως δείχνουν οι περιπτώσεις νεοτοπικού γάμου στα δικαιοπρακτικά ακόμα και του περασμένου αιώνα. Η οικογένεια ξεκινούσε ως πυρηνική με την απόσπασή της από την οικογένεια καταγωγής (γονιών), που γινόταν επιτοπίως ή σε ευρύτερο χώρο (νεοτοπικός γάμος). Η καινούργια οικογένεια αποκτούσε παιδιά που ενηλικιώνονταν, παντρεύονταν και δημιουργούσαν με τη σειρά τους πυρηνικές οικογένειες. Οι κόρες αποχωρούσαν πρώτες από την πατρική οικία και ακολουθούσαν οι γιοι. Ένα αρσενικό παιδί συνήθως το τελευταίο (ντιάλε βόγκελλε) παρέμενε με τους γονείς ώς το τέλος της ζωής τους (εικόνα 2, διάγραμμα 1).

Αν υπήρχαν μόνο θηλυκά παιδιά, οι γονείς κρατούσαν παλιότερα το πρώτο, αργότερα το τελευταίο. Έφερναν δηλ. σώγαμπρο (γάμος γυναικοπατροτοπικός). Λένε: «βούνέ γαμπρό ντέ στέπι» (= βάζαν γαμπρό στο σπίτι) ή «χίρι σόγαμπρο» (= μπήκε σώγαμπρος). Αυτό συνέβαινε και σε περιπτώσεις, όπου κανείς αδελφός δεν έμενε με τους γονείς ή ήταν ανήλικος κατά το γάμο της αδελφής.³⁰ Σώγαμπρο έφερναν μερικές φορές και για τη μικρότερη κόρη, αν είχε πολύ μεγάλη διαφορά ηλικίας από τους αδελφούς της που αποχωρούσαν με το γάμο τους. Οι περισσότερες περιπτώσεις πρόσληψης, γι' αυτούς τους λόγους, σώγαμπρου, που γνωρίζω, προέρχονται από τα Καλύβια και την Κερατέα και χρονολογούνται στο τέλος του περασμένου αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας.³¹ Αυτό εξηγείται από τις προχωρημένες κοινωνικές δομές στα δύο χωριά (εικόνα 2, διαγράμματα 2 και 3).³²

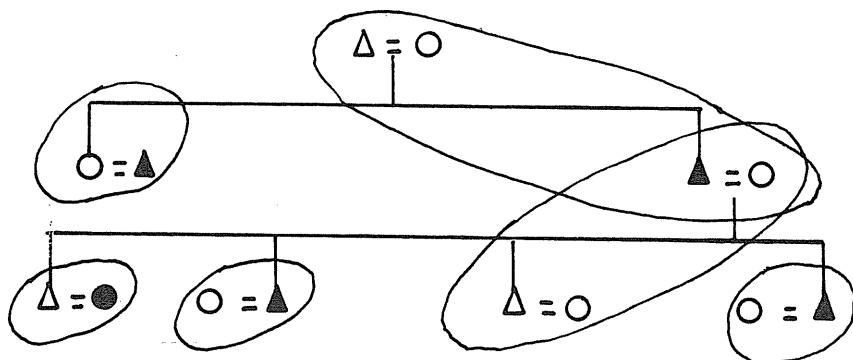
Τα στοιχεία από τη μελέτη των οικογενειών που έχουν ολοκληρώσει τον κύκλο τους στα δημοτολόγια του 1914 και του 1939 μας δίνουν συμβίωση με το τελευταίο παιδί για την Κερατέα ποσοστό περί-

που 53%, για τον Κουβαρά 40% και για τα Καλύβια 100%. Επομένως η συμβίωση με το τελευταίο παιδί αποτελούσε τον κανόνα (νόρμα) την τελευταία περίοδο³³. Το παιδί που συγκατοικούσε με τους γονείς ήταν αρσενικό σε πόσοστό 90-95% σε όλες τις περιπτώσεις (αρρενογονική διαδοχή), εκτός από εκείνες όπου δεν υπήρχαν παρά μόνο κόρες στην οικογένεια.

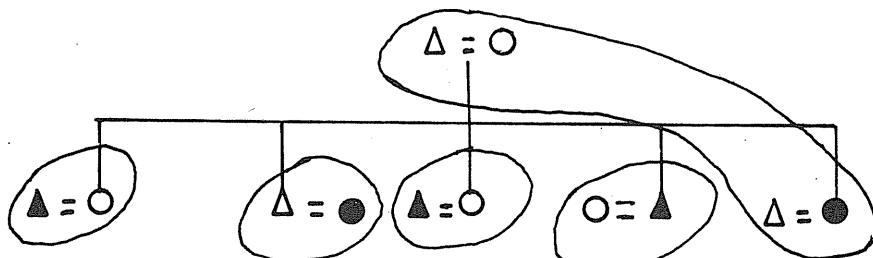
Η οικογένεια των γονιών με το παντρεμένο παιδί είναι γνωστή σαν οικογένεια - κορμός (stem family). Δεν έχει όμως καμία σχέση με τον ευρωπαϊκό τύπο οικογένειας που δηλώνει ο όρος. Στις ευρωπαϊκές περιοχές, όπου επικράτησε το δίκαιο των πρωτοτοκίων, τα υπόλοιπα παιδιά στην πράξη αποκληρώνονταν.³⁴ Η ομοιότητα δηλ. με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή οικογένεια είναι μόνο εξωτερική.

Σε μια παραλλαγή του κύκλου ανάπτυξης που περιέγραψα οι γάμοι των γιων ακολουθούσαν διαφορετική πορεία. Ο παντρεμένος γιος παρέμενε από ένα ώς πέντε περίπου χρόνια με τους γονείς και τα μικρότερα ανύπανδρα αδέλφια του, μέχρι να αποκτήσει ένα δύο παιδιά. Η αποχώρησή του συνέπιπτε με το γάμο ενός νεότερου αδελφού. Η ίδια διαδικασία επαναλαμβανόταν και με τους άλλους αδελφούς, καμιά φορά και με κάποια αδελφή, μέχρι να παντρευτούν όλα τα παιδιά, εκτός από ένα, όχι υποχρεωτικά το τελευταίο, που παρέμενε και μετά το γάμο του με τους γονείς και τους γηροκομούσε. Ονομάζω αυτόν τον τύπο οικογένειας «διαδοχική οικογένεια - κορμό» (successive stem family). Ο όρος δηλώνει περισσότερο μια διαδικασία παρά ένα ξεχωριστό τύπο οικογένειας.

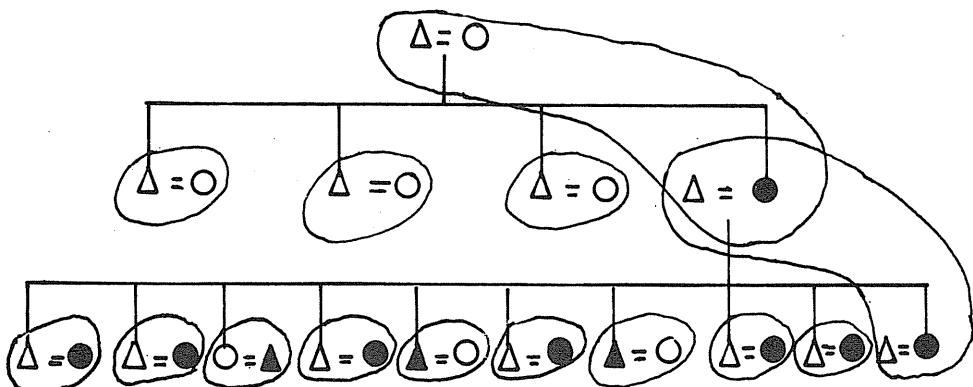
Ο κύκλος αυτός ανάπτυξης της οικιακής ομάδας, αν και συχνότερος παλιότερα, ήταν αρκετά συνηθισμένος ώς το 1940. Στο δημοτολόγιο του Κουβαρά του 1914 οι πυρηνικές οικογένειες νέων ζευγαριών χωρίς παιδιά ήταν 1,5% σε συνολικό ποσοστό πυρηνικών οικογενειών 68,5%, στην Κερατέα 3,9% σε συνολικό ποσοστό 88,3% και στα Καλύβια το 1939 5% σε συνολικό ποσοστό 90%³⁵. Οι πυρηνικές οικογένειες νέων ζευγαριών χωρίς παιδιά αυξάνονται στο ποσοστό που αυξάνονται συνολικά οι πυρηνικές οικογένειες. Παρατηρούμε δηλ. μια τάση περιορισμού του κύκλου της διαδοχικής οικογένειας-κορμού την τελευταία περίοδο στα Καλύβια, ενώ στην Κερατέα πολύ ενωρίτερα λόγω της προχωρημένης αστικής ανάπτυξης. Την άποψη αυτή ενισχύουν και οι περιπτώσεις οικογενειών - κορμών και οικογ-

1. Περίπτωση Κ. Μ. και Γ. Μ. (Κουβαράς 1870 - 1940).

2. Περίπτωση Ε.Σ. (Κερατέα (1880 - 1935).

3. Περιπτώσεις Α.Μ. και Π.Μ. (Καλύβια 1830 - 1940).

Εικόνα 2. Παραδείγματα κύκλου ανάπτυξης οικιακής ομάδας και οικογένειας - κορμού.

νειών με ένα γονέα και ένα παντρεμένο παιδί (υπόλειμμα οικογένειας-κορμού) από τα δημοτολόγια του 1914 και του 1939. Σε ένα σημαντικό ποσοστό οι γονείς συμβιώνουν με ένα μεγαλύτερο παντρεμένο παιδί, ενώ τα άλλα είναι ακόμα ανύπανδρα: Κουβαράς 66%, Κερατέα 58,5%, Καλύβια 55,5%. Η οικογένεια δηλ. βρισκόταν σε διαδικασία ανάπτυξης σε πολυπυρηνική ή σε φάση που θα ακολουθούσε διαίρεση. Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από τις προφορικές πληροφορίες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Δήμος Κερατέας: Δημοτολόγιο 1914
Κάτοικοι πλην Πλάκας 4.943. Μονήρεις κλπ. 379.

	I	II	III	IV	V	Σύνολο
Πυρηνική οικογένεια*	22	30	338	115	55	88,3%
Οικογένεια - κορμός	15	2	10	3		4,7%
Πολυπυρηνική οικογένεια	9	4	30			7%

* Βλ. τις επεξηγήσεις των λατινικών αριθμών στον Πίνακα 1.

Με την απόσχιση της πυρηνικής οικογένειας από την οικογένεια καταγωγής, οι γονείς παραχωρούσαν στα παιδιά άσχετα από φύλο οικόπεδα για την ανέγερση κατοικιών. Μερικές φορές πρόσφεραν έτοιμη κατοικία με όλα τα απαραίτητα, «όλο το αναχρικό», δηλαδή. Αυτό συνέβαινε συχνότερα για τους γιους, πάρα για τις κόρες. Πάντως η παραχώρηση οικίας στην κόρη ήταν αρκετά συχνή καθώς συνάγεται από τα προικοσύμφωνα, χωρίς να αποτελεί τον κανόνα (γάμος γυναικοτοπικός). Αν η οικία ή το οικόπεδο βρισκόταν μέσα στην αυλή της πατρικής οικίας, η ανεξαρτησία της καινούργιας οικογένειας δηλωνόταν με την ανέγερση ψηλού μαντρότοιχου, τη διαίρεση των ιδιοκτησιών (γρασιδότοπου και αυλής) και το άνοιγμα άλλης εισόδου (εμβασίας). Σπανιότερα το καινούργιο ζευγάρι εγκαθίστατο σε νοικιασμένη οικία.

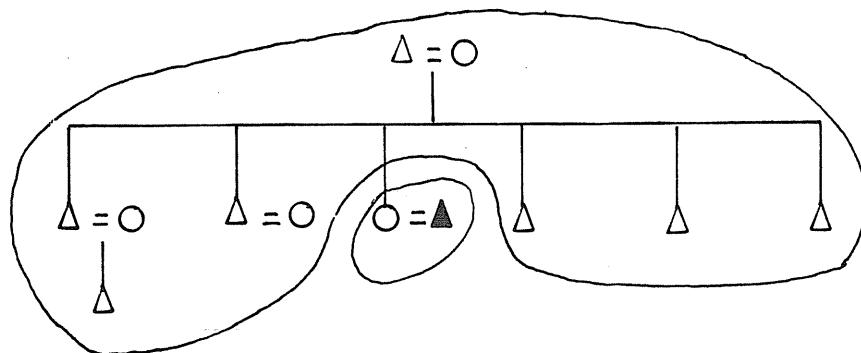
Ο τρίτος κύκλος ανάπτυξης της οικιακής οιμάδας έχει σχέση με την πολυπυρηνική οικογένεια και είναι σπανιότερος. Χρονολογικά τοποθετείται μεταξύ 1850-1925. Από τις προφερικές όμως πληροφορίες και το δημοτολόγιο του 1939 των Καλυβίων προκύπτει ότι υπήρχαν περιπτώσεις ώς το 1940. Η οικογένεια ξεκινούσε συνήθως ως πυρηνική, σπάνια ως οικογένεια-κορμός. Ο πατέρας πάντρευε τα παιδιά του και εγκαθιστούσε τις νύφες στην οικία του (γάμος ανδροπατροπικός). Κάποτε αυτό συνέβαινε μόνο για δύο τρεις γιους, ενώ οι υπόλοιποι αποχωρούσαν αμέσως μετά το γάμο ή μετά από μερικά χρόνια (ενδιάμεσος κύκλος). Η οικογένεια αυτού του τύπου είναι γνωστή στην ανθρωπολογική και κοινωνιολογική βιβλιογραφία ως πολυπυρηνική οικογένεια και ειδικότερα ως γραμμική διευρυμένη οικογένεια (lineal extended family). Μια περίπτωση τέτοιας οικογένειας έχει επισημανθεί και σ' ένα συμβόλαιο του 1924 από την Κερατέα³⁶.

Η πολυπυρηνική οικογένεια στην αλβανόφωνη ΝΑ. Αττική δεν ήταν απόλυτα πατροπλευρική. Στις πολυπυρηνικές οικογένειες κάποτε μπορούσαν να υπάρχουν και παντρεμένες αδελφές. Δηλαδή να έχει προσληφθεί σώγαμπρος, αν και υπήρχαν αδελφοί (γάμος γυναικοπατροτοπικός). Αυτό συνέβαινε συνήθως, όταν στη σειρά γέννησης με μεγάλη διαφορά ηλικίας από τους αδελφούς προηγούντο κόρες και η οικογένεια είχε μεγάλη κτηματική περιουσία. Ο αμφιπλευτικός αυτές τύπος οικογένειας ήταν πιο συχνός στα Καλύβια και την Κερατέα, σπανιότερος στον Κουβαρά (εικόνα 4, διαγράμματα 1,2,3). Δυ-

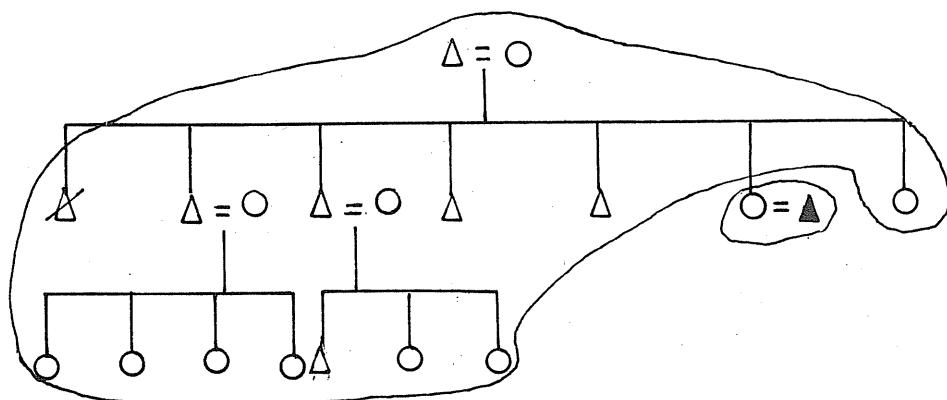
στυχώς τα δημοτολόγια του 1914 και του 1939 δεν μας προσφέρουν αρκετές πληροφορίες για το θέμα αυτό, γιατί έχουν καταρτισθεί με αλφαριθμητική σειρά³⁷. Τα στοιχεία μας προέρχονται κυρίως από τα δικαιοπρακτικά. Η αμφιπλευρική πολυπυρηνική οικογένειας δεν ήταν νεότερη εξέλιξη. Από συμβολαιογραφικά έγγραφα της περιόδου 1850-1900 συνάγεται ότι ήταν πολύ παλιά πρακτική.

Συνήθως ο πατέρας χώριζε τα παιδιά του, όταν παντρεύονταν όλα. Η σχετική οικογενειακή στρατηγική εξαρτιόταν από πολλούς παράγοντες. Μπορούσε όμως η πολυπυρηνική οικογένεια να παραμείνει ενωμένη και μετά το θάνατο του πατέρα. Προέκυπτε τότε η αδελφική σύνθετη οικογένεια (*fraternal joint family*)³⁸. Από προφορικές πληροφορίες γνωρίζω μια τέτοια περίπτωση στην Κερατέα το 1920. Η οικογένεια αυτή είχε 16 μέλη. Η ίδια οικογένεια επισημαίνεται στο δημοτολόγιο του 1914 ως γραμμική πολυπυρηνική με τους δύο δηλ. γονείς στη ζωή και με τον ίδιο αριθμό μελών, μόνο που δύο αδελφοί δεν ήταν ακόμα παντρεμένοι (εικόνα 3, διαγράμματα 2 και 3).

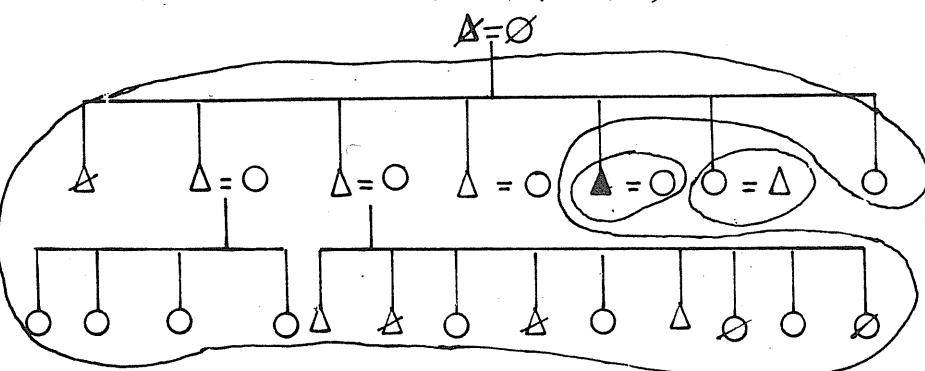
Γενικά περιπτώσεις, όπου αδελφοί παρέμεναν μαζί μετά το θάνατο του πατέρα δεν ήταν πολύ συνηθισμένες μετά το 1925. Αντίθετα, από τα δημοτολόγια του 1914 προκύπτει ότι τότε ο τύπος αυτός της οικογένειας ήταν πιο συχνός. Π.χ. στον Κουβαρά σε συνολικό ποσοστό πολυπυρηνικών 24,2% έχουμε γραμμικές ή με ένα γονέα 8,5%, αδελφικές 15,7%, στην Κερατέα σε συνολικό ποσοστό 7%, γραμμικές ή με ένα γονέα 2%, αδελφικές 5%, στα Καλύβια το 1939 σε συνολικό ποσοστό 6,5, γραμμικές ή με ένα γονέα 1,5%, αδελφικές 5% (αναλυτικοί πίνακες 1,2,3). Ο μεγαλύτερος αριθμός των αδελφικών οικογενειών οφείλεται στους καθυστερημένους γάμους των αδελφών, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να παντρευτούν μετά από τις αδελφές τους, σε συνάρτηση με το μεγάλο αριθμό παιδιών που αποκτούσαν τα ζευγάρια. Οι γάμοι ολοκληρώνονταν, όταν οι γονείς είχαν φθέσει σε μεγάλη ηλικία ή μετά από το θάνατο τουλάχιστον του ενός, συνήθως, λόγω μεγαλύτερης ηλικίας, του πατέρα³⁹.

1. Περίπτωση Κ.Λ. (Κερατέα 1924).

2. Περίπτωση Κ.Λ. (Κερατέα 1914).

3. Περίπτωση Κ.Λ. (Κερατέα 1920).

Εικόνα 3. Παραδείγματα πατροπλευρικής πολυπυρηνικής οικογένειας.

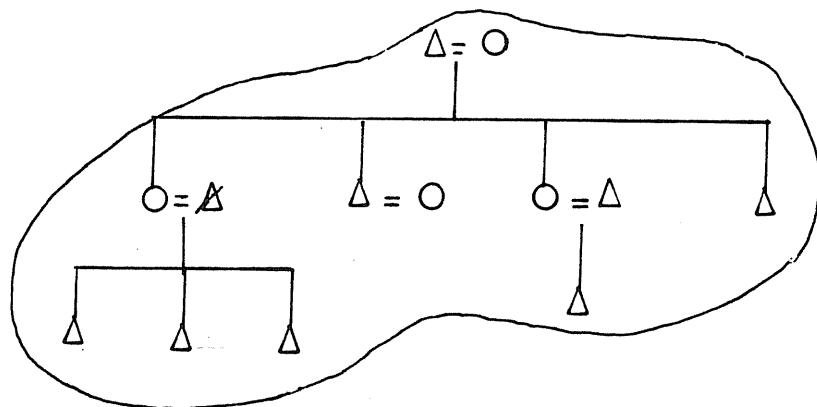
ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Κοινότητα Καλυβίων: Δημοτολόγιο 1939
Κάτοικοι 2.385. Μονήρεις κ.λπ. 24

	I	II	III	IV	V	Σύνολο
Πυρηνική οικογένεια*	21	19	322	34	17	90%
Οικογένεια - κορμός	7	3	2	3		3,5%
Πολυπυρηνική οικογένεια	5	2	23			6,5%

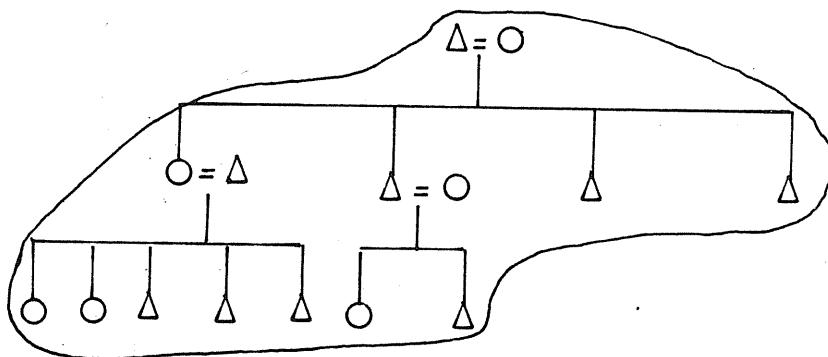
* Βλ. τις επεξηγήσεις των λατινικών αριθμών στον Πίνακα 1.

Την παλιότερη περίοδο τα μέλη της πολυπυρηνικής οικογένειας κατοικούσαν στο «μεγάλο σπίτι». Κατά την έκφρασή τους «έτρωγαν σε ένα τραπέζι και κοιμούνταν σε ένα θάλαμο ή δωμάτιο» στο πάτωμα πάνω σε ψάθες και βελέτζες. Ο τρόπος αυτός διαβίωσης εγκαταλείφθηκε οριστικά γύρω στο 1935. Μετά από τη χρονολογία αυτή ήταν δύσκολο να συναντήσει κανείς παρόμοιες συνθήκες στην Κερατέα και τα Καλύβια, ενώ ήταν πιο συνηθισμένες στον Κουβαρά.

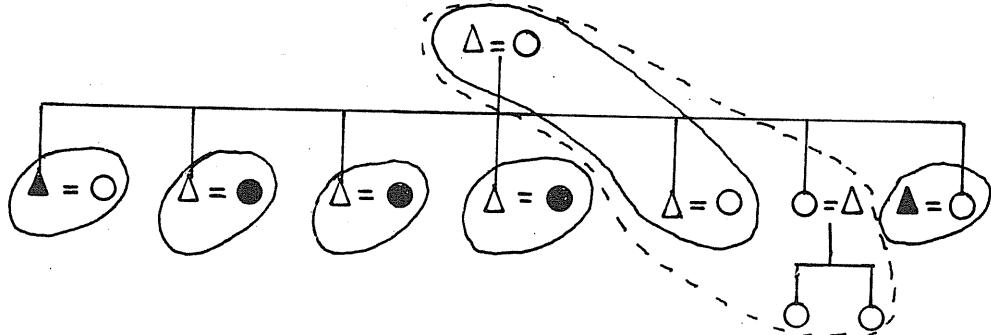
Μετά το 1925 συχνότερη γίνεται η οικογένεια που ονομάζω πατροεστιακή πολυπυρηνική και τη συναντάμε σε δύο τύπους, πατροπλευρική και αμφιπλευρική. Η οικόγενεια αυτού του τύπου ήταν συνηθισμένη μέχρι το 1940. Ο πατέρας παραχωρούσε στους γιους, σπανιότερα στις κόρες, οικόπεδα στην αυλή για να κτίσουν. Λένε: «έβαζε όλα τα παιδιά του σε ένα μαχαλά»⁴⁰. Παρόλο που δεν έτρωγαν πάντα σε ένα τραπέζι είχαν κατά την έκφρασή τους «τα σπίτια τους σ' ένα γρασίδι και έμπαιναν από μια πόρτα». Η οικογένεια αυτού του τύπου προέρχεται από τις πολυπυρηνικές οικογένειες που περιέγραψα πιο πάνω και εξελίχθηκαν, όταν κρίθηκε απαραίτητο κάθε παντρεμένο παιδί να έχει τη δική του κατοικία (δωμάτιο, οικία) ή από τις πολυπυρήνικές που είχαν διαιρεθεί αλλά η διαδικασία δεν είχε ολοκληρωθεί. Ο τύπος αυτός της οικογένειας δεν σπάνιζε και τον περασμένο αιώνα, ό-

1. Περίπτωση I. M. (Κερατέα 1897).

2. Περίπτωση Δ.Α. (Κερατέα 1914).

3. Περίπτωση I. P. (Κουβαράς 1914).

Εικόνα 4. Παραδείγματα αμφιπλευρικής ποικυπυρηνικής οικογένειας.

πως φαίνεται από τα δικαιοπρατικά. Ήταν όμως συχνότερος στις εύπορες οικογένειες (κτηματίες, γεωργοκτηματίες, εμπόρους).

Σ' αυτόν τον τύπο οικογένειας, όσο ζούσε ο πατέρας οι σχέσεις των αδελφών με την οικογένεια καταγωγής (γονιών) και μεταξύ τους ήταν πολύ στενές, σε βαθμό που δεν ήταν σαφές αν αποτελούσαν ένα ή περισσότερα ξεχωριστά νοικοκυριά, ιδιαίτερα αν δεν είχαν χωρίσει ακόμα την ακίνητη περιουσία⁴¹. Βρίσκονταν υπό την εποπτεία του πατέρα και είχαν από κοινού την ιδιοκτησία και την χρήση των παραρτημάτων της οικίας (πηγάδι, φούρνο, πατητήρι κλπ.). Μετά το θάνατο του πατέρα οι σχέσεις σπάνια συνεχίζονταν στο οικιακό τουλάχιστον επίπεδο, γιατί στις εξωοικιακές εργασίες (καλλιέργεια αγρών, φροντίδα ζώων κλπ.) οι αδελφοί συνέχιζαν να συνεργάζονται⁴². Υπήρχε όμως και η μητέρα, η οποία σπάνια ήταν σε θέση να ασκήσει εξουσία και να κρατήσει τα παντρεμένα παιδιά ενωμένα⁴³. Ο πατέρας κατά το διακανονισμό των περιουσιακών του έθετε όρους στα παιδιά, να παραμείνει η μητέρα μέχρι το θάνατό της στην οικία που είχε αφήσει στους κληρονόμους του. Αυτό όμως δεν συνέβαινε πάντα. Μερικές φορές η μητέρα εγκαθίστατο στην οικία κάποιου άλλου παιδιού, γιου ή κόρης, σε άλλη θέση του χωριού. Με την οριστική διαιρεση της πολυπυρηνικής οικογένειας πριν ή μετά το θάνατο της μητέρας, τα αδέλφια απομόνωναν τις κατοικίες τους, κτίζοντας μαντρότοιχους και ανοίγοντας άλλες εισόδους. Οι ενέργειες αυτές συμβολίζουν την οριστική πλέον διαιρεση της πολυπυρηνικής οικογένειας.

Λόγοι διαιρεσης της πολυπυρηνικής οικογένειας προβάλλονται από τους πληροφορητές η αύξηση των μελών της, σε σημείο που δεν ήταν δυνατόν να χωρέσουν και να εξυπηρετηθούν κάτω από την ίδια στέγη, και οι συγκρούσεις, ιδιαίτερα των νυφοπεθεράδων και των συνυφάδων. Λένε: «παρεξηγίσταν και φεύγανε». Οι παρεξηγήσεις όμως ήταν η αφορμή και όχι η βαθύτερη αιτία⁴⁴.

Στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα δεν υπάρχει όρος για την οικογένεια. Χρησιμοποιούν τον ελληνικό κοιένγε (οικογένεια) και το λατ.νικό φαμίλιε (φαμίλια)⁴⁵. Ο όρος φαμίλια χρησιμοποιείται κυρίως για τις πολυμελείς οικογένειες. Σπανιότερα γίνεται χρήση μεταφορικά και του όρου ασκέρι για μια μεγάλη οικογένεια. Στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα οι όροι στέπι (σπίτι, οικία), ντέρε (πόρτα), μαχαλάς δηλώνουν

μεταφορικά την οικογένεια⁴⁶.

Η ταυτότητα κάθε οικογένειας καθορίζοταν από το όνομα ή το παρωνύμιο (παρατσούκλι) του πατέρα ή του παππού, του πιο ηλικιωμένου δηλ. αρσενικού μέλους της οικογένειας που βρισκόταν στη ζωή ή είχε αποβιώσει πρόσφατα. Το όνομα ή παρωνύμιο το κρατούσαν τα παιδιά και τα εγγόνια και με την πάροδο του χρόνου μετατρέποταν σε κλάδο του σογιού και της φάρας.

Το μέγεθος της οικογένειας απλής ή σύνθετης ήταν συνάρτηση της διάρκειας συμβίωσης των ζευγαριών που την αποτελούσαν, της ηλικίας γάμου των γυναικών και της ηλικίας που σταματούσαν τις γέννεις. Από τα δημοτολόγια του 1914 και του 1939 συνάγεται ότι ο μέσος όρος μελών των πυρηνικών οικογενειών ήταν 5,7 για τον Κουβαρά, 5,2 για την Κερατέα και 4,5 για τα Καλύβια. Οι πολυπυρηνικές οικογένειες μπορούσαν να φτάσουν τα είκοσι πέντε άτομα στον Κουβαρά. Στην Κερατέα την ίδια χρονολογία ο μεγαλύτερος αριθμός μελών ήταν είκοσι δύο και στα Καλύβια το 1939 δεκαεννέα. Ο μέσος όρος μελών των πολυπυρηνικών οικογενειών ήταν 12,8 για τον Κουβαρά, 11,7 για την Κερατέα το 1914 και 10,9 για τα Καλύβια το 1939⁴⁷. Οι μικρότεροι αριθμοί στην Κερατέα και τα Καλύβια έχουν σχέση με τη λιγότερο συχνή παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας στους δύο αυτούς οικισμούς.

Ο αριθμός παιδιών ήταν 3,9 για τον Κουβαρά, 3,7 για την Κερατέα και 2,8 για τα Καλύβια. Επειδή όμως η καταγραφή είχε γίνει υπό τύπο απογραφής οι αριθμοί δεν απεικονίζουν ακριβώς τις δυνατότητες ανάπτυξης της οικογένειας. Ενδέχεται οι γυναίκες να μην είχαν κλείσει λόγω νεαρής ηλικίας τον αναπαραγωγικό κύκλο τους ή τα μεγαλύτερα παιδιά να είχαν φύγει από την οικογένεια, λόγω γάμου ή μετανάστευσης. Αντίθετα, ο μέσος όρος παιδιών σε οικογένειες ζευγαριών που γεννήθηκαν πριν το 1900 και είχαν κλείσει τον αναπαραγωγικό κύκλο τους το 1930 - 1940 ήταν, χωρίς άξια λόγου διαφορά κατά επαγγελματικές τάξεις, 4,6 για τον Κουβαρά, 4,7 για την Κερατέα, 4,4 για τα Καλύβια. Οι αριθμοί δεν διαφέρουν σημαντικά από τους πανελλήνιους αυτής της δεκαετίας.

Από την επεξεργασία των στοιχείων προκύπτει ότι την περίοδο 1915-1940 το μεσοδιάστημα μιας γέννας από την άλλη κυμαίνοταν από δυόμισι ώς τρισήμισι χρόνια⁴⁸. Το διάστημα αυτό αντιστοιχεί

μαζί με την εγκυμοσύνη στην περίοδο γαλουχίας του βρέφους που αναφέρουν οι πληροφορήτριες. Ο απογαλακτισμός δηλ. των πρώτων παιδιών γινόταν γρηγορότερα και είχε σχέση με τη θέληση των γονιών να αποκτήσουν κι άλλο παιδί⁴⁹. Το μεσοδιάστημα μπορούσε να συντμηθεί σε 1-2 χρόνια, αν από τις πρώτες γέννες είχαν γεννηθεί κορίτσια. Η στρατηγική διαδοχής με την προτίμηση στο αρσενικό παιδί επενεργούσε στη στρατηγική γονιμότητας με συνέπεια την αύξηση των μελών της οικογένειας. Γενικά, η στρατηγική γονιμότητας εξαντλούσε στο έπακρο την αναπαραγωγική δυνατότητα της γυναικας, η οποία άρχιζε να γεννά αμέσως μετά το γάμο και πολλές φορές πριν συμπληρώσει τους απαραίτητους μήνες και έπαινε μετά τα σαράντα⁵⁰. Υπήρχαν όμως αρκετές περιπτώσεις γυναικών που γεννούσαν ώς τα σαράντα πέντε⁵¹.

Η ιεραρχία στην οικογένεια έδινε το προβάδισμα κατά σειρά στα αρσενικά ηλικιωμένα μέλη, τα θηλυκά ηλικιωμένα μέλη και ακολουθούσαν οι ξένοι (γαμπροί, νύφες) και τα παιδιά. Ο πατέρας ή ο παππούς ήταν ο «νοικοκύρης» ή «ζότι ε στέπισέ» (= ο κύριος της οικίας) και κρατούσε το ταμείο κεσέ και τα λογιστικά της οικογένειας για τις εξωτερικές συναλλαγές. Ερχόταν σε συμφωνία με τους εμπόρους δύο φορές το χρόνο κατά την πώληση της παραγωγής, του σταριού και του κριθαριού το καλοκαίρι και του μούστου ή κρασιού και του λαδιού το φθινόπωρο. Παλιότερα ακόμα και μεγάλοι άνδρες αν ήθελαν χρήματα (χαρτζιλίκι) για το καφενείο, ζητούσαν από τον πατέρα τους. Η μητέρα ή η γιαγιά ήταν η «νοικοκυρά» ή «ζόνιέ ε στέπισέ» (= η κυρία της οικίας) και κρατούσε ως διαχειρίστρια της οικίας το ταμείο για τον εφοδιασμό και την κατανάλωση του νοικοκυριού (μαγειρείο), από τότε που πολλά αγαθά τα προμηθεύονταν από την αγορά. Δεν συνέβαινε όμως παλιότερα στο βαθμό που η οικογένεια ήταν αυτάρκης.

Οι ηλικιωμένοι ασκούσαν διευθυντικό ρόλο και επέβλεπαν τα νεότερα μέλη του ιδίου φύλου. Ο πατέρας, ο πεθερός, ο μεγαλύτερος αδελφός ρύθμιζαν την εργασία των γιων, των γαμπρών των μικρότερων αδελφών. Πληροφορητές αναφέρουν ότι παλιότερα ο πατέρας ήταν «δικτάτορας» και δεν σήκωνε αντίρρηση στις διαταγές του. Η πεθερά, η μητέρα, η μεγαλύτερη συνυφάδα (νούσε ε μάδε) κατένειμαν την εργασία των θυγατέρων, των νυφάδων, των μικρότερων συνυφά-

δων. Όσον αφορά τους αδελφούς, υποστηρίζεται ότι ανάλογα με τις περιπτώσεις ο μεγάλος που έκανε «κουμάντο» είχε τους μικρότερους σαν βοηθούς, ενώ άλλοι αναφέρουν ότι δεν ενεργούσε αυθαίρετα αλλά ρωτούσε και τους μικρότερους. Άν υπήρχε σοβαρός λόγος (τακτοποίηση ορφανού και διαχείριση της περιουσίας του, πώληση ή συλλογική αγορά ακινήτου κλπ.), γινόταν οικογενειακό συμβούλιο. Σχετικές πληροφορίες μας δίνουν τα συμβολαιογραφικά έγγραφα.

Οι σχέσεις των μελών της οικογένειας καθορίζονταν από τη μορφή και τη δομή της. Οι σχέσεις μεταξύ συγγενών του ίδιου φύλου, ιδιαίτερα των συνεχόμενων γενεών ρυθμίζονταν από τις αρχές της επιβολής και της υπακοής. Οι σχέσεις νύφης-πεθεράς παρουσιάζουν πρόβλημα, όπως σε όλη την Ελλάδα. Εδώ φαίνεται και από τη γνωστή παροιμία «τέρε λιονγκέτε στρέμπερέ μπέν νούσέja» (= δόλα τα στραβά κουτάλια τα φτιάχνει η νύφη). Το ίδιο συνέβαινε με τον πεθερό και το σώγαμπρο. Είναι και εδώ γνωστή η ιστορία της «γδαρμένης αλεπούς»⁵². Το πρόβλημα ήταν εντονότερο, αν ο πεθερός είχε μεγάλη κτηματική περιουσία, οπότε ο γαμπρός όφειλε να εργάζεται σκληρά υπό την καθοδήγησή του χωρίς αντίρρηση. Η θέση του ήταν σε τέτοιο βαθμό υποβαθμισμένη που μερικές φορές δεν διέφερε από εργάτη γης. Οι σχέσεις συγγενών εξ αγχιστείας αντίθετου φύλου, πεθερού-νύφης, πεθεράς-σώγαμπρου, και των συγγενών εξ αίματος αδελφού-αδελφής ήταν πολύ θετικές, αρμονικές και ζεστές. Αυτό θα το διαπιστώσουμε περισσότερο, όταν θα εξετάσουμε τις στρατηγικές μεταβίβασης της περιουσίας. Οι σχέσεις επίσης παπούδων-εγγονιών ήταν πιο ζεστές από τις σχέσεις γονιών-παιδιών⁵³.

Ο καταμερισμός της εργασίας ήταν αυστηρός κατά ηλικία και φύλο. Ακόμα και τα μικρότερα παιδιά βοηθούσαν σε ορισμένες εργασίες. Οι άνδρες δούλευαν κυρίως στους αγρούς. Δεν ασχολούνταν με καμιά εργασία στην οικία εκτός από το μαστόρεμα. Οι γυναίκες ζύμωναν, πλέναν, φρόντιζαν τα παιδιά, έκαναν εργαλειό και εργάζονταν επιπλέον στους αγρούς. Σκάλιζαν με τις τσάπες τις αγριάδες πίσω από το αλέτρι, κλάδευαν κλπ. Αν ξεχέρσωναν γη, οι γυναίκες ξερίζωνταν τα θυμάρια με τις αξίνες και οι άνδρες στη συνέχεια δρογώναν με το αλέτρι. Συχνά οι γυναίκες γεννούσαν στα χωράφια, όπου εργάζονταν. Δεν ήταν σπάνιο εξέλλουν, όταν βρίσκονταν στο θέρο, να έχουν κοντά τους το μωρό στο κορίνι. Δεν θεωρούσαν πάντως καλό να κά-

νουν αλέτρι. Γινόταν όμως από μεγάλη ανάγκη, από έλλειψη δηλ. ανδρών στην οικογένεια και ήταν πολύ μειωτικό για τη γυναίκα. Οι γυναίκες δούλευαν στον τρύγο, στο θέρο, στο μάζεμα του αρακά αργότερα. Οι πιο φτωχές εργάζονταν με το μεροκάματο και σε ξένες εργασίες, σε κτήματα δηλ. πλουσίων γαιοκτημόνων που είχαν ανάγκη από εργατικά χέρια σε περιόδους αιχμής (εργατίες). Ηλικιωμένες πληροφορήτριες μου ανέφεραν ότι η ζωή ήταν πολύ σκληρή τότε και πως δούλευαν ξυπόλυτες για δυόμιση δραχμές. Σπάνια γυναίκες εργάζονταν στα εργοστάσια του Λαυρείου πριν το 1940. Αν συνέβαινε, ήταν χήρες ή ανύπαντρες⁵⁴.

Παλαιότερα και αυτό ισχύει και σήμερα για τις πιο ηλικιωμένες, οι γυναίκες δεν πήγαιναν στα καφενεία ούτε στα παντοπωλεία, εκτός αν ήταν διαχειρίστριες της οικίας⁵⁵. Βοηθούσαν όμως μερικές φορές στα καφενεία των συζύγων ή άλλων στενών συγγενών, κάνοντας κυρίως τη «λάτζα». Δεν επιτρεπόταν δηλ. ο συγχρωτισμός τους με ξένους άνδρες. Αν κάποιος γνωστός ή φίλος του συζύγου ερχόταν στην οικία, η γυναίκα σέρβιρε και έφευγε. Δεν καθόταν ποτέ μαζί στο τραπέζι. Στο ζώο ανέβαινε ο άνδρας, αν και αυτό δεν γινόταν συχνά, γιατί οι περισσότεροι χωρικοί είχαν άμαξες (κάρα ή σούστες). Η παντρεμένη γυναίκα ήταν γνωστή με το όνομα του συζύγου της και την παραγωγική κατάληξη -ελιέ ή -αινα, π.χ. Κώτσος - Κώτσελιέ, Γαβρίλης, Γαβρίλαινα κλπ. Έτσι τη φώναζαν, κατά τους πληροφορητές, για να την τιμήσουν οι συγγενείς του άνδρας της, ενώ οι δικοί της την καλούσαν με το βαφτιστικό της. Οι χωρικοί προτιμούσαν τα αγόρια από τα κορίτσια. Σε σχετικές ερωτήσεις απαντούσαν ότι έκλιναν προς τα αγόρια. Δικαιολογούσαν την προτίμησή τους, γιατί τα αγόρια κρατούσαν το επώνυμο και μεγάλωνε η οικογένεια «τραβιόταν το όνομα», έβρισκαν δουλειά πιο εύκολα και δεν έδιναν προίκα, αντίθετα έπαιρναν. Μέχρι την τρίτη δεκαετία του αιώνα μας σπάνια τα κορίτσια πήγαιναν σχολείο. Αυτό εξηγεί τη συχνή δήλωση άγνοιας γραμμάτων στα συμβόλαια πριν το 1940, αλλά και την άγνοια ή την περιορισμένη γνώση της ελληνικής⁵⁶.

3. Στρατηγική μεταβίβασης της περιουσίας και διαδοχή

Η μελέτη των τρόπων μεταβίβασης της περιουσίας μπορεί να

μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τη δομή της συγγένειας και το κοινωνικό σύστημα ενός λαού, γιατί συνδέονται με το γάμο, τον καταμερισμό της εργασίας και την κοινωνική διαστρωμάτωση.

Πριν προχωρήσω θεωρώ απαραίτητο να κάνω μερικές διευκρινίσεις. Δεν πρέπει να συγχέουμε την κληρονομιά με τη διαδοχή. Με την πρώτη εννοούμε τη μεταβίβαση της περιουσίας, με τη δεύτερη τη μεταβίβαση των ρόλων, των αξιωμάτων και των δικαιωμάτων χρήσης της γης. Η κληρονομιά ρυθμίζεται κατ' ισομοιρία ή καθ' υπερμοιρία. Η διαδοχή είναι πολλαπλή, επιλεκτική ή ενιαία. Υπάρχουν διάφοροι συνδυασμοί αυτών των αρχών⁵⁷.

Τα περιουσιακά στοιχεία μπορούμε να τα διαιρέσουμε ουσιαστικά σε δύο κατηγορίες, ακίνητα και κινητά. Στην πρώτη κατηγορία που θα μας απασχολήσει περισσότερο περιλαμβάνονται τα κτήματα: αγροί (άρατέ), αμπέλια (βρέστατέ), περιβόλια (περβόλιτέ) τα διάφορα δέντρα: ελαιόδεντρα (ουλλίντε), συκιές (φίκτε), ρητινόδεντρα (βγκέντε) κ.λπ.⁵⁸ Περιλαμβάνονται επίσης οι οικίες (στέπιτέ) και τα οικόπεδα. Σε μερικές περιπτώσεις, συχνότερα στην Κερατέα και στα Καλύβια, και τα καταστήματα. Στην κατηγορία των ακινήτων μπορούμε να υπολογίσουμε τα εμφυτευτικά δικαιώματα και τα στασίδια της εκκλησίας. Η μεταβίβαση όμως αυτή έχει περισσότερο σχέση με τη διαδοχή παρά με την κληρονομιά. Πρόκειται για μεταβιβάσεις δικαιωμάτων χρήσης και όχι απόλυτης κυριότητας.

'Όπως είδαμε στο προηγούμενο μέρος της ανακοίνωσης, ο κύκλος ανάπτυξης της οικογένειας στην περιοχή ήταν μάλλον μικρός. Τη διαίρεση της οικογένειας κατά κανόνα ακολουθούσε η διαίρεση της ακίνητης περιουσίας. Κάθε πυρηνική οικογένεια αποδεσμευόμενη από την οικογένεια καταγωγής έπρεπε να έχει τη δική της γη. 'Άλλωστε σ' αυτό έγκειται για πολλούς κοινωνιολόγους και η διαίρεση του κοινού νοικοκυριού⁵⁹. Η κατάτμηση της γης σε κάθε γενεά ήταν ταχεία. Σ' αυτή συνέτειναν και ο μεγάλος αριθμός των παιδιών που αποκτούσαν, η κατ' ισομοιρία και για τα δύο φύλα κληρονομιά και η καλλιέργεια κατά ζώνες (αγρανάπαυση).

Οι γονείς μοίραζαν προφορικά «με το λόγο» τα κτήματα στα παιδιά (κάθετη μεταβίβαση) μετά το γάμο τους. Ουσιαστικά τους παραχωρούσαν δικαιώματα καλλιέργειας και εκμετάλλευσης ενός μέρους της περιουσίας τους. Η παραχώρηση μπορούσε να επικυρωθεί αργό-

τερα με επίσημα έγγραφα, δωρητήρια για τους γιους και προικοσύμφωνα για τις κόρες⁶⁰. Τα δωρητήρια ήταν συχνότερα πριν το 1870. Μειώνονται όμως μετά τη χρονολογία αυτή και τη θέση τους παίρνουν τα πωλητήρια. Σπανιότερα γίνονται με ειδικά έγγραφα διανομής (νεμήσεις). Σχεδόν πάντα όμως ακολουθούσε ένας οριστικός διακανονισμός από τον πατέρα ή από τα οδέλφια⁶¹.

Τα δωρητήρια δηλώνουν τη μεγαλύτερη αλληλοεξάρτηση γονιών - παιδιών στην διευρυμένη οικογένεια, γιατί τα δικαιοπρακτικά αυτής της κατηγορίας μπορούσαν να ανακληθούν λόγω αχαριστίας. Εξάλλου στην πλειοψηφία τους πρόκειται για «δωρητήρια αιτία θανάτου», ώστε οι γονείς να διατηρήσουν τον έλεγχο της ακίνητης περιουσίας τους ώς το θάνατό τους. Αξιοσημείωτο είναι ότι αρκετές φορές τα έγγραφα αυτά γίνονται από κοινού σε δύο οι περισσότερους γιους, μερικές φορές και κόρες, γεγονός που ενισχύει την άποψη για τη συχνότερη παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας τότε αλλά και τη συλλογική ευθύνη των παιδιών απέναντι στους γονείς. Οι γονείς έθεταν όρους στα παιδιά τους, να τους γηροκομήσουν, δηλαδή να τους φροντίζουν ώς το τέλος της ζωής τους, να συγκατοικούν⁶² και τέλος να μεριμνήσουν για την κηδεία τους και για τη ψυχή τους (μνημόσυνα). Μερικές φορές στα έγγραφα υπήρχε και προσθήκη, το γηροκόμι να εκτελεσθεί σύμφωνα με την κοινωνική θέση και την οικονομική κατάσταση των δωρητών.

Η συχνότερη μεταβίβαση των ακινήτων στους γιους με πωλητήρια μετά το 1870 οφείλεται: 1) Στην απαλλοτρίωση της γης και στην ανάγκη εξόφλησης των κτημάτων που αγοράσθηκαν. 2) Στον εκχρηματισμό της οικονομίας και τη χρέωση των γονιών για διάφορους λόγους. 3) Στην εργασία των μελών της οικογένειας στα μεταλλεία του Λαυρείου. Το χρήμα έκανε αισθητή την παρουσία του στην περιοχή μετά το 1870 και αυτό δεν είναι άσχετο από την ανάπτυξη της γειτονικής βιομηχανικής πόλης. 4) Τα πωλητήρια πρόσφεραν μεγαλύτερη ασφάλεια στους αγοραστές, γιατί δεν μπορούσαν εύκολα να ακυρωθούν ή να ανακληθούν. Έθεταν τέρμα σε οποιαδήποτε διεκδίκηση και απαίτηση προς τους γονείς από τα άλλα παιδιά, γιατί η μεταβίβαση γινόταν θεωρητικά με οικονομικό αντάλλαγμα, έστω και αν αρκετές φορές ήταν εικονική⁶³.

Καθώς προκύπτει από τα δικαιοπρακτικά οι κάθετες μεταβίβα-

σεις δεν γίνονταν πάντα αμέσως με το γάμο. Η απόκτηση παιδιών από τα ζευγάρια μετρούσε πολύ στην επισημοποίηση της παραχώρησης. Διακρίνουμε τρία στάδια στη μεταβίβαση. Την προφορική που μπορούσε να γίνει αμέσως με το γάμο ή πολύ αργότερα, αν δεν είχε διαιρεθεί η πολυπυρηνική οικογένεια, την επίσημη που γινόταν συνήθως προς το τέλος της ζωής των γονιών και την τελική μεταβίβαση που ακολουθούσε μετά το θάνατο των γονιών και εφόσον είχαν προηγηθεί συμβόλαια⁶⁴. Γιατί ήταν δυνατόν η περιουσία να παραμείνει αδιαίρετη και μετά το θάνατό τους και να μοιραστεί πολύ αργότερα. Αυτό συνάγεται από τις συλλογικές αγοραπωλησίες που έκαναν συχνά τα αδέλφια. Κάποτε δηλ. δεν γίνονταν καθόλου επίσημα χαρτιά⁶⁵. Οι προσφυγή στο συμβολαιογράφο γινόταν από ορισμένες οικογένειες για σοβαρούς λόγους.

Αν η περιουσία δεν είχε μοιραστεί από τους γονείς υπήρχαν δύο ενδεχόμενα. Το πρώτο να είχε γίνει διαθήκη. Δεν έχουν επισημανθεί πολλές διαθήκες στα Βιβλία Μεταγραφών. Έχω καταγράψει μόνο έξι⁶⁶. Οι διαθήκες αφορούσαν κατά κανόνα γιους, σπάνια κόρες. Ενοείται ότι οι κόρες είχαν πάρει το μερίδιό τους με προικοσύμφωνα. Οι γονείς δήλωναν τότε ότι τις είχαν προικίσει κατά τη δύναμή τους και αφήναν σ' αυτές την ευχή τους. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις ο πατέρας τους κληροδοτούσε ένα δύο κτήματα, γιατί, όπως αναφερόταν στη διαθήκη, η κόρη είχε προικισθεί μόνο με το μερίδιο από τη μητρική περιουσία. Το συμπλήρωμα γινόταν, γιατί θεωρούσαν απαραίτητο όλα τα παιδιά να πάρουν μερίδιο και από τους δύο γονείς, αν και στην πράξη οι κόρες έπαιρναν ό,τι τους αναλογούσε συχνότερα από τη μητρική περιουσία. Ο πατέρας άφηνε την περιουσία του στους γιους, που τους αποκαλούσε «κληρονόμους του». Μερικές φορές συλλογικά σε ορισμένα παιδιά, χωρίς να ονομάζει ή περιγράφει λεπτομερώς τα κτήματα, δίνοντας εντολή να τη διαιρέσουν σε ίσα μερίδια και να τη μοιραστούν. Αν υπήρχε ανύπαντρη κόρη, μεριμνούσε γι' αυτή, αφήνοντάς της μερίδιο ή θέτοντάς όρους στους γιους με ποινή ακύρωσης της διαθήκης, τι πρέπει να της παραχωρήσουν (κτήματα, χρήματα, κινητά) για την παντρειά της⁶⁷. Ο διαθέτης προνοούσε συχνά και για τη σύζυγό του. Της άφηνε περιουσία ή δικαιώματα επικαρπίας, για να ζήσει, υπό τον όρο ότι δεν θα ξαναπαντρευόταν.

Αν δεν υπήρχε διαθήκη, μετά το θάνατο των γονιών γινόταν δια-

νομή από τα αδέλφια⁶⁸. Οι διανομές γίνονταν συχνότερα σε περιπτώσεις πρώωρου ή ξαφνικού θανάτου του πατέρα. Αν τα αδέλφια δεν συμφωνούσαν στη μοιρασιά, για να μη συγκρουσθούν, η διαδικασία προέβλεπε τη χρήση κλήρων (σόρτε). Παλαιότερα χρησιμοποιούσαν για κλήρους ξυλάκια (ντρούνγε), αργότερα χαρτάκια⁶⁹. Μετά την κλήρωση μπορούσαν να γίνουν επίσημα συμβόλαια διανομής (διανεμητήρια). Δεν ήταν όμως πολύ συνηθισμένα. Ήταν ωστόσο συχνότερα από τις διαθήκες. Οι διανομές δηλ. δεν γίνονταν πάντα με επίσημα έγγραφα και αυτό επιβεβαιώνεται και από τις προφορικές πληροφορίες. Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν συνάντησα καμιά περίπτωση διανομής με κλήρωση σε δικαστήριο, αν και μερικές φορές τα αδέλφια μάλλωναν στο μοίρασμα⁷⁰. Σε περιπτώσεις πάντως δυσκολίας καθορισμού της αξίας των κτημάτων οι ενδιαφερόμενοι καλούσαν ειδικούς πρακτικούς εκτιμητές (πραγματογνώμονες).

Τα κτήματα παλαιότερα χωρίζονταν σε λουρίδες (*λαχίδια*) και τα μερίδια των αδελφών (*αδελφομεράδια*) ήταν στενά και μακριά (διαίρεση *per stirpes*). Σε μερικές περιπτώσεις τα χωρίζαν σε μικρότερα ακόμα τετράγωνα τεμάχια⁷¹. Αυτό γινόταν, γιατί όλοι ήθελαν να πάρουν μερίδιο από ένα καλό κτήμα αλλά και για να έχουν λόγω της αγρανάπαυσης σ' όλες τις ζώνες αγρούς. Η συνεχής διαίρεση των κτημάτων οδηγούσε σε μεγάλο κατακερματισμό της γης με συνέπεια την επιδείνωση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, για τις οικογένειες με μικρό αγροτικό κλήρο. Εξάλλου η παραπάνω κατάτμηση οδηγούσε και σε μεγάλη διασπορά, ουσιαστικά αντιπαραγωγική, των κτημάτων που μπορούσαν να βρίσκονται συνήθως σε περισσότερες από δέκα κάποτε και είκοσι διαφορετικές τοποθεσίες λόγω της πολλαπλής και πολύπλευρης κληρονομιάς, προϊκοδοτήσεων κλπ. Μόνο τις τελευταίες δεκαετίες και αφού εγκαταλείφθηκε η σιτοκαλλιέργεια και η αγρανάπαυση, οι αδελφοί μοιράζουν τα κτήματα κατά περιφέρειες ή τοποθεσίες, ώστε να περιορισθούν οι συνέπειες της κατάτμησης και της διασποράς.

Σε μια επόμενη φάση η γη συγκεντρωνόταν με δικαιοπρατικά οριζόντιας μεταβίβασης, όπως αγοραπωλησίες, ανταλλαγές, παραχωρητήρια μεταξύ αδελφών ή ξαδέλφων. Συχνότερα πουλούσε αδελφός σε αδελφό και αδελφή σε αδελφή ή αδελφό, παρά αδελφός σε αδελφή. Τα δικαιωματικά αυτής της κατηγορίας παρατηρούνται στις περι-

πτώσεις όπου αδελφή είχε παντρευτεί μακριά σε άλλο χωριό (Μαρκόπουλο, Κορωπί κλπ.) και η καλλιέργεια των κτημάτων ήταν δύσκολη ή αδύνατη. Επίσης όταν τα αδέλφια είχαν φύγει από το χωριό και είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα ή σε άλλο αστικό κέντρο, καθώς και σε περιπτώσεις, όπου οι κλήροι ήταν μικροί και με το τεμαχισμό τους γίνονταν ακόμα μικρότεροι⁷². Ήταν δυνατόν τότε όλο το κτήμα να καταλήξει σ' αυτόν που θα αγόραζε το πρώτο γειτονικό κομμάτι, γιατί θα βρισκόταν σε καλύτερη διαπραγματευτική θέση. Η στρατηγική αυτή απέβλεπε στη διατήρηση, όσον ήταν δυνατόν των αγροτεμαχίων σε κατάσταση εκμεταλλεύσιμη και παραγωγική. Η προσπάθεια δύμως δεν ήταν πάντα επιτυχής, γιατί τα τεμάχια αυτά επειδή ήταν καλύτερης ποιότητας δύσκολα τα πουλούσαν οι ιδιοκτήτες.

Από τα δικαιοπρακτικά δεν φαίνεται το θέμα να απασχολούσε τους κατοίκους, όσο σε άλλες περιοχές⁷³. Άλλωστε δεν καταβαλλόταν καμιά προσπάθεια να κρατηθεί η περιουσία μέσα στην ευρύτερη πατροπλευρική οικογένεια, έστω κι αν υπήρχε μια τέτοια αντίληψη⁷⁴. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται και από τις προφορικές πληροφορίες ότι την τελευταία περίοδο κατά την πώληση των κτημάτων επιδίωκαν το μεγαλύτερο δυνατόν οικονομικό οφέλος και δεν τα έδιναν υποχρεωτικά στους συγγενείς⁷⁵. Αντίθετα, οι πληροφορητές υποστηρίζουν ότι συχνότερα γίνονταν ανταλλαγές μεταξύ συγγενών, χωρίς επίσημα χαρτιά⁷⁶. Έτσι εξηγείται ο μικρός αριθμός αγοραπωλησιών και συμβολαίων ανταλλαγής μεταξύ συγγενών από δεύτερο ώς τέταρτο βαθμό συγγενείας (αδελφών, θείων, ανιψιών, εξαδέλφων). Οι λόγοι της απουσίας έντονου ενδιαφέροντος για τη συνένωση των κτημάτων ήταν η εύκολη πρόσβαση με τις άμαξες λόγω του πεδινού εδάφους και των μικρών αποστάσεων. Σημειώνω ότι και η προσπάθεια αναδασμού της γης που κατέβαλε το κράτος μετά το 1950 απέτυχε εξολοκλήρου.

Στην περίπτωση όπου οι γονείς μοίραζαν εν ζωή την περιουσία τους με επίσημα χαρτιά, κάτι που συνέβαινε συχνότερα τις τελευταίες δεκαετίες της περιόδου που εξετάζουμε, κρατούσαν ένα μερίδιο «πισινή», όπως έλεγαν, ως «γηροκόμι» (πιέσε πλήκτετ). Μετά το θάνατό τους το «γηροκόμι» το κληρονομούσε το παιδί που παρέμενε μαζί τους στην οικογένεια-κορμό, επαυξάνοντας, ουσιαστικά διπλασιάζοντας το μεριδιό του (υπερμοιρία). Σ' αυτή την περίπτωση τα άλλα α-

δέλφια δεν θεωρούσαν ότι παραβιαζόταν η αρχή της ισομοιρίας. Τη θεωρούσαν δίκαιη ρύθμιση για το βάρος του γηροκομιού. Συνήθως όμως η μεταβίβαση γινόταν με δωρητήριο ή πωλητήριο, για να μη ζητούν μερίδιο και τα υπόλοιπα παιδιά. Αν οι γονείς δεν έμεναν με κάποιο παιδί και όλα τα παιδιά είχαν τη φροντίδα τους, όπως συνέβαινε παλαιότερα στην πολυπυρηνική οικογένεια, το γηροκόμι μοιραζόταν σε ισάριθμα μερίδια (κληρονομιά κατ' ισομοιρία)⁷⁷. Συχνότερα σ' αυτή την περίπτωση οι γονείς συμφωνούσαν με τα παιδιά τους να τους παραχωρούν μέρος από την παραγωγή (σιτάρι, ψωμί, κρέας, κρασί) ή χρήματα, υποδήματα κλπ. Υπάρχουν έγγραφα στα οποία καθορίζεται ο τρόπος συντήρησης των γονιών⁷⁸. Ο διακανονισμός αυτός ήταν πιο συχνός, όταν οι γονείς βρίσκονταν σε προχωρημένη ηλικία και δεν μπορούσαν να καλλιεργήσουν μόνοι τους τα κτήματα που είχαν κρατήσει. Κάποτε η ρύθμιση αυτή γινόταν και στα συμβόλαια που επέβαλλαν τη συμβίωση. Οι γονείς, έχοντας επίγνωση τι μπορούσε να συμβεί, πρόσθεταν ότι σε περίπτωση αθέτησης του όρου της συγκατοίκησης, να τους προσφέρουν τα παιδιά τα απαραίτητα για τη συντήρησή τους. Έμεναν δηλ. ευχαριστημένοι με την ικανοποίηση των άμεσων βιοτικών αναγκών τους (διατροφή, ένδυση), εγκαταλείποντας τις ψυχολογικές ανάγκες τους ασφάλειας και φροντίδας με τη συμβίωση.

Από τα δικαιοπρακτικά προκύπτει ότι το πρόβλημα της τύχης τους στα γηρατειά απασχολούσε έντονα τους γονείς κατά τη ρύθμιση των περιουσιακών τους. Η φροντίδα για τη λύση του προσωπικού τους προβλήματος (στρατηγική γηροκομιού), όταν θα ήταν ανίκανοι για εργασία, τους ανάγκαζε να καταφεύγουν σ' αυτές τις δύσκολες ενέργειες. Οι γονείς είχαν να αντιμετωπίσουν τις οικογενειακές διεκδικητικές στρατηγικές των παιδιών τους και το δικό τους πρόβλημα (ατομική στρατηγική).

Αν τα παιδιά δεν τηρούσαν τους όρους των δωρητηρίων, ήταν δυνατόν να γίνει ανάκληση της δωρεάς. Πράγματι από ένα ελάχιστο αριθμό εγγράφων προκύπτει ότι αυτό συνέβαινε⁷⁹. Τη μη τήρηση των όρων της δωρεάς επιβεβαιώνουν και οι προφορικές πληροφορίες. Από τις συνεντεύξεις γνωρίζω ότι γύρω στο 1910 έχει συμβεί πατέρας να παραμείνει διαδοχικά σε κάθε γιο του, γράφοντας με δωρεά ένα κτήμα, αλλά επειδή δεν τον ήθελαν οι νύφες, αναγκαζόταν να φύγει,

ώσπου τελικά τον πήρε στην οικία του ο μεγαλύτερος γιος του, όταν επέστρεψε στο χωριό. Οι πληροφορητές αναφέρουν ότι «γινόταν παρεξήγηση ποιος θα κρατήσει τους γέρους». Όλοι στην αρχή τους ήθελαν αλλά μετά τους είχαν του κλώτσου και του μπάτσου και τους κάνανε με το μήνα». Η πληροφορία αυτή αν και υπερβολική και απόλυτη, για να έχει γενική ισχύ, δείχνει την κατάσταση που επικρατούσε στις σχέσεις των ηλικιωμένων με τα παιδιά τους. Οι λόγοι ήταν φανεροί. Ήθελαν να επωφεληθούν στην κληρονομιά. Κατά γενική εκτίμηση αν τα παιδιά αδιαφορούσαν για τους γέροντες γονείς, αυτοί δυστυχούσαν. Πουλούσαν αναγκαστικά τότε τα κτήματα για ένα κομμάτι ψωμί ή για μια δεκάρα (μπιρ παρά), γιατί εκείνη την περίοδο δεν είχαν μεγάλη αξία, και ύστερα πεινούσαν.

Ένας μεγάλος αριθμός «δωρητηρίων αιτία θανάτου» αλλά και «μεταξύ ζώντων» γίνονταν από τα πεθερικά προς τη νύφη και το γαμπρό. Ο πεθερός δώριζε μέρος της περιουσίας του (κτήματα κλπ.) στη νύφη του έναντι των φροντίδων και των περιποιήσεών της, πράγμα που αποδεικνύει τη συγκατοίκηση και την ύπαρξη της οικογένειας-κορμού⁸⁰. Η πληθώρα αυτών των έγγραφων, που αρχίζουν από τον περασμένο αιώνα, αποδεικνύει την εξάρτηση των γονιών του άνδρα από τη νύφη. Οι δωρεές γίνονταν μετά το γάμο και μετά τη διαίρεση της πολυπυρηνικής οικογένειας ή το γάμο όλων των παιδιών, αν και όχι υποχρεωτικά πάντα μετά από την επίσημη διαίρεση της περιουσίας. Δείχνουν ότι η σύζυγος του γιου που θα γηροκομούσε και θα διαδεχόταν τους γονείς στην οικία, βρισκόταν σε ευνοϊκότερη θέση ως προς την κληρονομιά. Συχνά τα ακίνητα που πρόσφεραν τα πεθερικά ήταν μέρος του γηροκομιού. Δεν ήταν σπάνιες και οι μεταβιβάσεις με δωρητήρια από τα πεθερικά (συνήθως χήρα πεθερά) προς το σώγαμπρο. Οι ρυθμίσεις αυτές δείχνουν μια ιδιαίτερη σχέση ως προς τα περιουσιακά ατόμων διαφορετικού φύλου.

Και για τα οικόπεδα (σπιτότοπους, γρασιδότοπους) δεν υπήρχε περιορισμός για τις γυναίκες (κόρες, αδελφές). Είχαν ακριβώς τα ίδια δικαιώματα, όπως και οι άνδρες. Οι γονείς, εφόσον είχαν διαθέσιμα οικόπεδα, τα πρόσφεραν στις κόρες είτε με προικοσύμφωνα κατά το γάμο είτε με δωρητήρια αργότερα. Μέσα στην ακίνητη περιουσία που τους παραχωρούσαν έπρεπε να περιλαμβάνεται εκτός από τα κτήματα και ένα οικόπεδο. Γι' αυτό σπάνια συνέβαινε γυναίκα να πουλή-

σει, δωρίσει ή παραχωρήσει σε αδελφό οικόπεδο ή μερίδιο οικοπέδου από πατρική ή μητρική κληρονομιά, αν δεν αποτελούσε ζωτικό χώρο οικίας.

Το οικόπεδο που βρισκόταν, όπως είδαμε, στην πατρική αυλή ή σε άλλη τοποθεσία του χωριού ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί για το κτίσιμο οικίας από το μέλλοντα σύζυγο ενώψει του γάμου ή αργότερα. Μπορούσε όμως να παραχωρηθεί μετά από χρόνια σε γιο ή να δοθεί προίκα σε κόρη. Δεν γινόταν πάντα άμεση αξιοποίησή του καθώς συνάγεται από τα έγγραφα και τις προφορικές πληροφορίες. Αυτός ήταν ο λόγος της διασποράς των πατροπλευρικών συγγενών και του σχηματισμού αμφιπλευρικών ομάδων συγγένειας ακόμα και με σημείο αναφοράς κάποιο αμφιπλευρικό παππού ή προσπάππου. Από την επεξεργασία των περιπτώσεων παραχώρησης οικοπέδων με προικούμφωνα αποδεικνύεται ότι σε ποσοστό 41% το οικόπεδο βρισκόταν στην πατρική αυλή ή κοντά σε πατροπλευρικούς συγγενείς της νύφης, σε ποσοστό 44% μακριά από τους γονείς ή άλλους στενούς συγγενείς, χωρίς να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν πιο μακρινοί αμφιπλευρικοί συγγενείς στην περιοχή, και σε ποσοστό 15% κοντά στους μητροπλευρικούς συγγενείς της νύφης⁸¹. Πράγματι με εξαίρεση τον Κουβαρά, σπάνια συναντάμε περιπτώσεις να υπάρχουν ηλικιωμένα δεύτερα ξαδέλφια με το ίδιο επώνυμο σε ένα συνεχόμενο οικιστικό χώρο (γειτονιά).

Η παραχώρηση οικοπέδου στην κόρη για την ανέγερση οικίας στην πατρική αυλή γινόταν για να παραμείνει τουλάχιστον μια κόρη κοντά στους γονείς και να λυθεί το πρόβλημα του γηροκομιού. Οι γιοι δηλ. έπαιξαν ρόλο διαδόχων και η κόρη ταυτόχρονα διαδόχου και γηροκόμου (πολλαπλή διαδοχή). Ο διακανονισμός αυτός απέβλεπε στην αντιμετώπιση της περίπτωσης κάποιας δύστροπης νύφης και αποτελούσε προνόμιο των πλούσιων οικογενειών, που διέθεταν μεγάλες αυλές και αρκετό χώρο, για να κτίσουν οικίες.

Η συνεχής επέκταση της οικογένειας ανάγκαζε τους γονείς, μέσα στη γενικότερη φροντίδα για την αύξηση της περιουσίας τους, να αγοράζουν οικόπεδα, όχι μόνο γειτονικά, γιατί ήταν ανέφικτο, λόγω της στενότητας του χώρου, αν και το επιθυμούσαν, αλλά και σε πιο απομακρυσμένες περιοχές του χωριού. Υπήρχε μεγάλη ζήτηση γης για κτίσιμο κατοικιών, η οποία αντικατοπτρίζεται στην οικογενεια-

κή στρατηγική αλλά και στη γενικότερη δικαιοπρακτική συμπεριφορά.

Τα πράγματα ήταν διαφορετικά για τις οικίες, οι οποίες μεταβιβάζονταν στα αρσενικά παιδιά, γιατί αυτά όφειλαν κατά το γάμο να διαθέτουν οικία⁸². Παρόλο που δεν αποκλείονταν οι κόρες από την κληρονομιά οικιών, στα δικαιοπρακτικά φαίνεται καθαρά η τάση η περιουσία αυτού του είδους να μεταβιβάζεται στα αρσενικά παιδιά. Οι κάθετες μεταβιβάσεις οικιών από τους γονείς με δωρητήρια ή πωλητηρια αφορούσαν συνήθως γιους. Τούτο εξηγείται ενμέρει, γιατί οι οικίες στις κόρες δίνονται με προικοσύμφωνο. Αν είχαν παραχωρηθεί με άλλο τρόπο, συχνά συνέβαινε, γιατί υπήρχαν διαθέσιμες περισσότερες⁸³. Ούτε με διαθήκες οι κόρες κληρονομούσαν οικίες. Οι διαθήκες μεταβίβαζαν οικίες μόνο στους γιους. Μερικές φορές μάλιστα ο πατέρας έθετε όρο στις κόρες να μην ενοχλήσουν καθόλου τους αδελφούς τους γι' αυτό το θέμα.

Συνήθως οι εύπορες οικογένειες (κτηματίες, γεωργοκτηματίες, έμποροι) παραχωρούσαν οικίες και οικόπεδα στις κόρες, έστω και αν υπήρχαν αδελφοί, οι λιγότερο εύπορες (πλούσιοι γεωργοί) οικόπεδα και οι φτωχές μόνο κτήματα. Μερικές φορές και εργατικές οικογένειες πρόσφεραν ένα δωμάτιο σε κάποιο ξένο γαμπρό, κατά κανόνα εργάτη, έστω και αν η νύφη είχε αδελφούς (πίνακας 4).

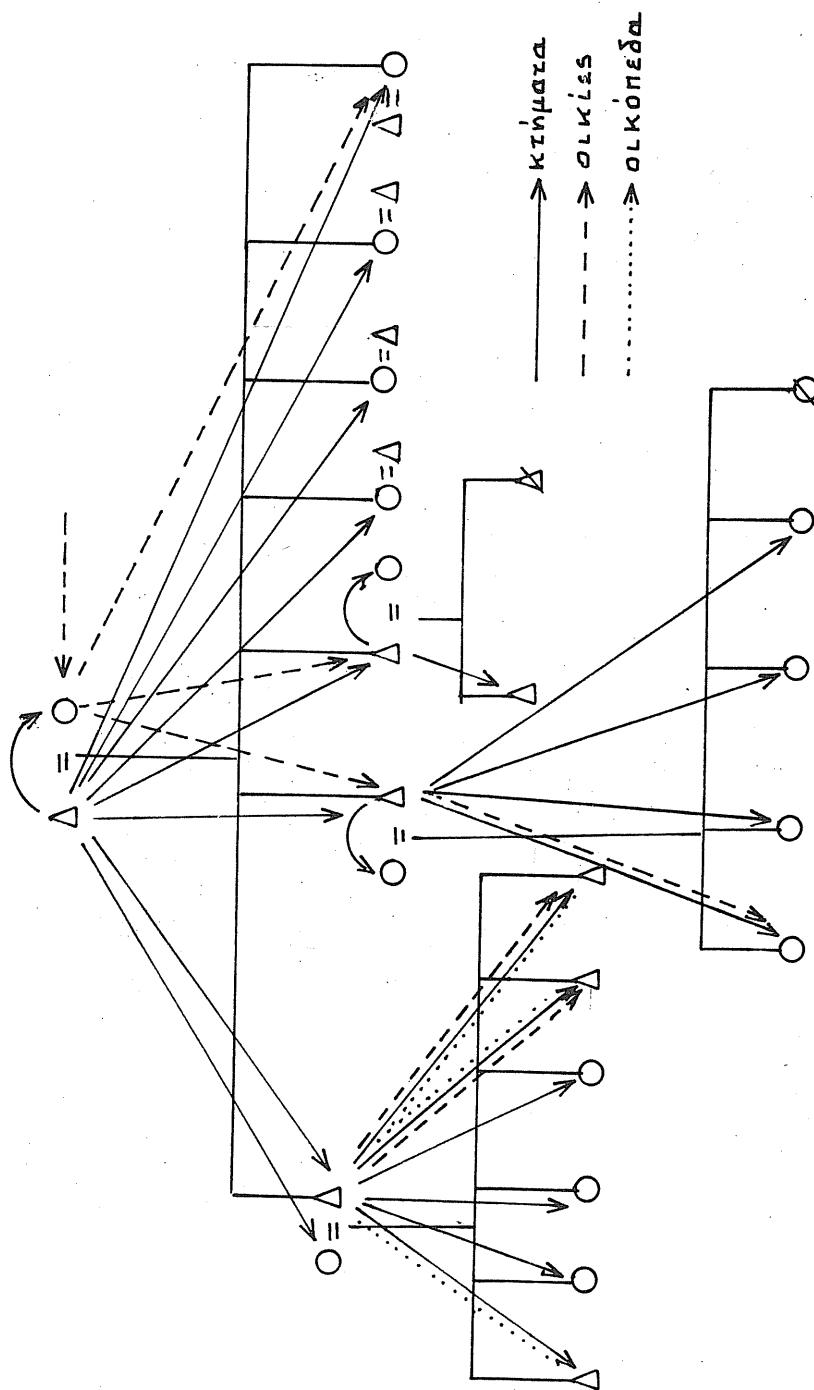
ΠΙΝΑΚΑΣ 4

	Οικίες	Οικόπεδα
Κτηματίας	31,5%	30,7%
Γεωκτηματ.	16%	42,3%
Γεωργιας	21%	19,2%
Εργάτης	10,5%	3,8%
Αστός	21%	4%

Από την επεξεργασία των περιπτώσεων παραχώρησης οικίας με προικοσύμφωνα προκύπτει ότι σε ποσοστό 74% οι νύφες είχαν αδελφούς, σε ποσοστό 22% είχαν μόνο αδελφές και σε ποσοστό 4% ήταν μοναχοκόρες⁸⁴. Εξάλλου σε ποσοστό 38% οι οικίες βρίσκονταν στην πατρική αυλή ή κοντά σε πατροπλευρικούς συγγενείς της νύφης, σε ποσοστό 42% μακριά από τους γονείς ή άλλους στενούς συγγενείς της νύφης και σε ποσοστό 20% κοντά στους μητροπλευρικούς συγγενείς της νύφης⁸⁵.

Σε άλλα έγγραφα το θέμα των οικιών ρυθμίζοταν διαφορετικά. Στις διανομές μετά το θάνατο των γονιών, είτε γινόταν με κλήρους είτε όχι, οι αδελφές είχαν τα ίδια δικαιώματα. Οι οικίες δεν γίνονταν ξεχωριστά μερίδια για τους αδελφούς, ώστε να αποκλεισθούν οι αδελφές. Αδελφοί και αδελφές κληρονομούσαν αδιακρίτως με κλήρους ή όχι κτήματα και οικίες. Αν ήταν διαμορφωμένες με «διαχωρίσεις» σε περισσότερες κατοικίες (μακρινάρι), αδελφοί και αδελφές έπαιρναν από μια. Δεν είναι γνωστό πάντα αν κατά τη διανομή οι αδελφές κατοικούσαν εκεί ή είχαν εγκατασταθεί σε άλλο χώρο με το γάμο τους, σε οικίες των συζύγων τους ή σε δικές τους. Πάντως στα έγγραφα υπάρχουν όροι για τη χρήση από κοινού της αυλής της αυλόθυρας, του πηγαδιού, του φούρνου κλπ. Μερικές φορές ρυθμίζονται και άλλες λεπτομέρειες: π.χ. σ' ένα διανεμητήριο αναφέρεται ότι ο αδελφός είναι υποχρεωμένος μέσα σ' ένα μήνα να κτίσει με έξοδά του στην αυλή ψηλό διαχωριστικό τοίχο τριών μέτρων και η αδελφή να ανοίξει είσοδο σε άλλο μέρος της οικίας.

Συχνά μετά το θάνατο των γονιών οι αδελφές πουλούσαν την οικία ή το μερίδιό τους στους αδελφούς ή οι αδελφοί σε έναν αδελφό, ώστε να ενοποιηθεί η κληρονομία μέσα σε μια πυρηνική οικογένεια. Αυτό γινόταν κυρίως, αν η οικία δεν ήταν μεγάλη ή δεν υπήρχε στην αυλή χώρος για επέκταση, και ήταν ένας ακόμα λόγος διασποράς των πατροπλευρικών συγγενών. Συνήθως τα μερίδια τα αγόραζε ο αδελφός που παρέμενε στην πατρική οικία και γηροκομούσε τους γονείς. Η έκφραση που χρησιμοποιούν για αυτές τις περιπτώσεις τα άλλα αδέλφια είναι «τον τ' αφήσαμε», που σημαίνει ότι ο αδελφός αυτός παρέμενε μέχρι τέλος εκεί. Συνέβαινε αυτό, αν δεν του είχε παραχωρηθεί η οικία από τους γονείς ως γηροκόμι με επίσημο έγγραφο. Η μεταβίβαση της οικίας από τα αδέλφια σε έναν αδελφό συνδεόταν με τη

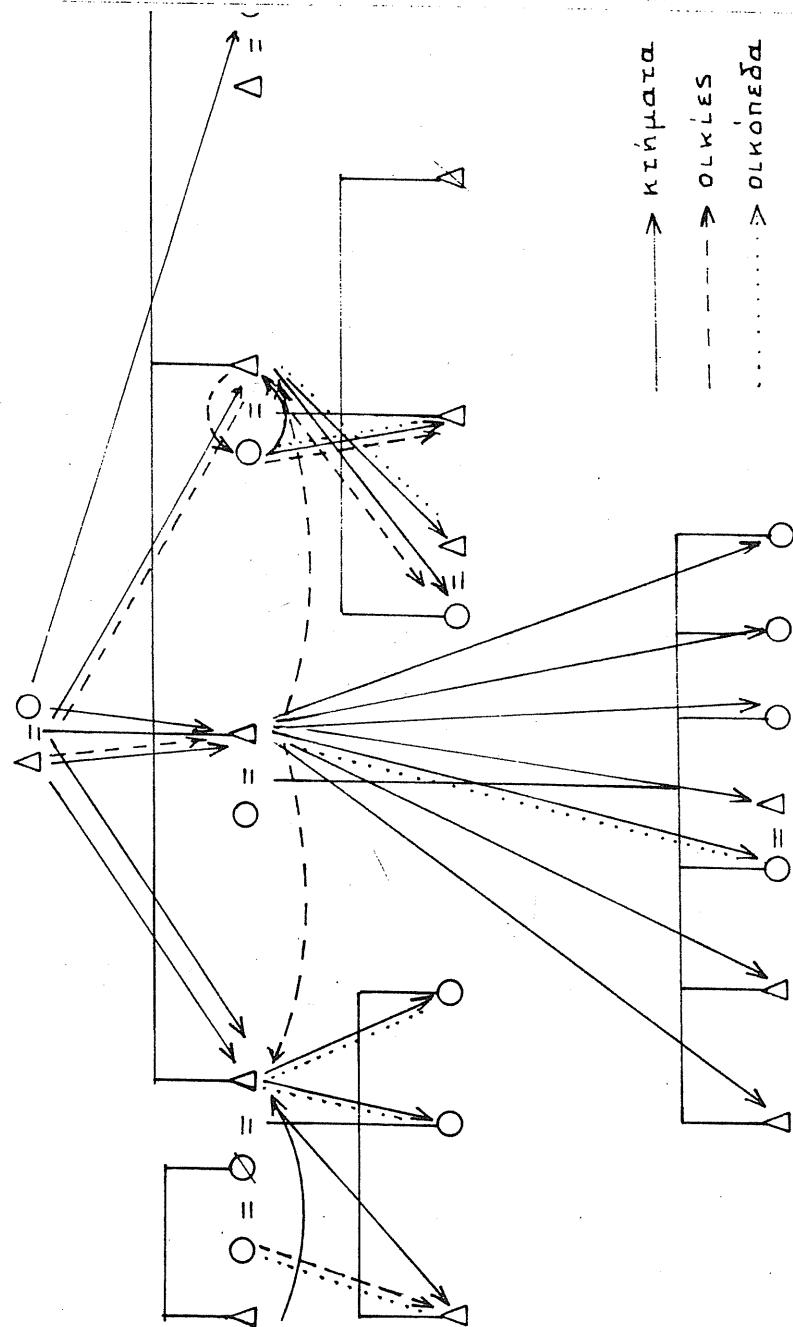

Διάγραμμα 1. Η μεταβίβαση της ακίμπτης περιουσίας στην οικογένεια του Νικολάδου και της Μαρίας Κ. (Καλλίβα 1897 - 1978).

στρατηγική διαδοχής στην οικογένεια. Ευνοούνταν δηλ. οι γιοι και συνήθως ο υστερότοκος. Μερικές φορές την τελευταία περίοδο αυτός ήταν και ο μοναδικός διάδοχος στην αγροτική εκμετάλλευση. Η διαδικασία αυτή ήταν συνηθισμένη, όταν τα υπόλοιπα παιδιά (γιοι, κόρες) είχαν τακτοποιηθεί από άποψη κατοικιας ή είχαν φύγει από το χωριό. Σε αντίθετη περίπτωση ο διακανονισμός της διανομής παρέμενε ως είχε (πολλαπλή διαδοχή). Έπρεπε όμως η οικία να προέρχεται από πατρική κληρονομιά. Αν η οικία προερχόταν από τη μητέρα, η παραπάνω διαδικασία δεν ήταν πολύ συνηθισμένη. Συνήθως την οικία που είχε η μητέρα με προικοδότηση ή από πατρομητρική κληρονομιά την παραχωρούσε στην κόρη, συχνότερα την πρωτότοκη.⁸⁶

Οι οριζόντιες μεταβιβάσεις των οικιών μεταξύ συζύγων υπέκειντο σε διαφορετικές ρυθμίσεις. Οι σύζυγοι παραχωρούσαν κατά κανόνα την οικία ή μεριδιό της στις συζύγους τους με αντικαταστάσεις, ανταλλαγές και πωλητήρια. Συχνά τα χρήματα που έπαιρνε η αδελφή από τον αδελφό, όταν του παιχνιδούσε το μεριδιό της πατρικής οικίας της, τα διέθετε, για να αγοράσει την οικία, όπου διέμενε και ανήκε στο σύζυγό της. Γι' αυτό ήταν λίγες οι περιπτώσεις, όπου παντρεμένες γυναίκες δεν είχαν ιδιόκτητη οικία.

Και με τους συγγενείς εξ αγχιστείας παρατηρούμε την ίδια διαδικασία. Ο πεθερός παραχωρούσε την οικία ή μεριδιό της στη νύφη. Αυτό γινόταν, όταν ο παντρεμένος γιος στην οικογένεια - κορμό δεν είχε ακόμα παραλάβει την πατρική οικία στη δικαιοδοσία του, ούτε είχε αυτή μεταβιβασθεί στη μητέρα του.⁸⁷ Δεν ισχύει για τις πυρηνικές οικογένειες, όπου ο σύζυγος τύχαινε να είναι από την αρχή ιδιοκτήτης της οικίας. Λόγος αυτής της μεταβίβασης ήταν το κίνητρο για παραμονή της νύφης στην οικία του πεθερού. Ο κίνδυνος έξωσης των πεθερικών αποφευγόταν με τη μεταβίβαση μόνο μεριδίου της οικίας ή με «δωρητήριο αιτία θανάτου», οπότε τα πεθερικά κρατούσαν την κυριότητά της ώς το τέλος. Γινόταν και με «δωρητήρια εν ζωή» με τον όρο ότι τα πεθερικά θα είχαν δικαίωμα να κατοικούν στην οικία, εννοείται χωρίς να πληρώνουν ενοίκιο, ώς το θάνατό τους. Πρόκειται ουσιαστικά για μια πολλαπλή στρατηγική, αφ' ενός εξασφάλισης των αδύνατων κοινωνικά και βιολογικά γονιών και της γυναικας του γιου (ατομική στρατηγική), αφ' ετέρου εξασφάλισης της διαδοχής (οικογενειακή στρατηγική).

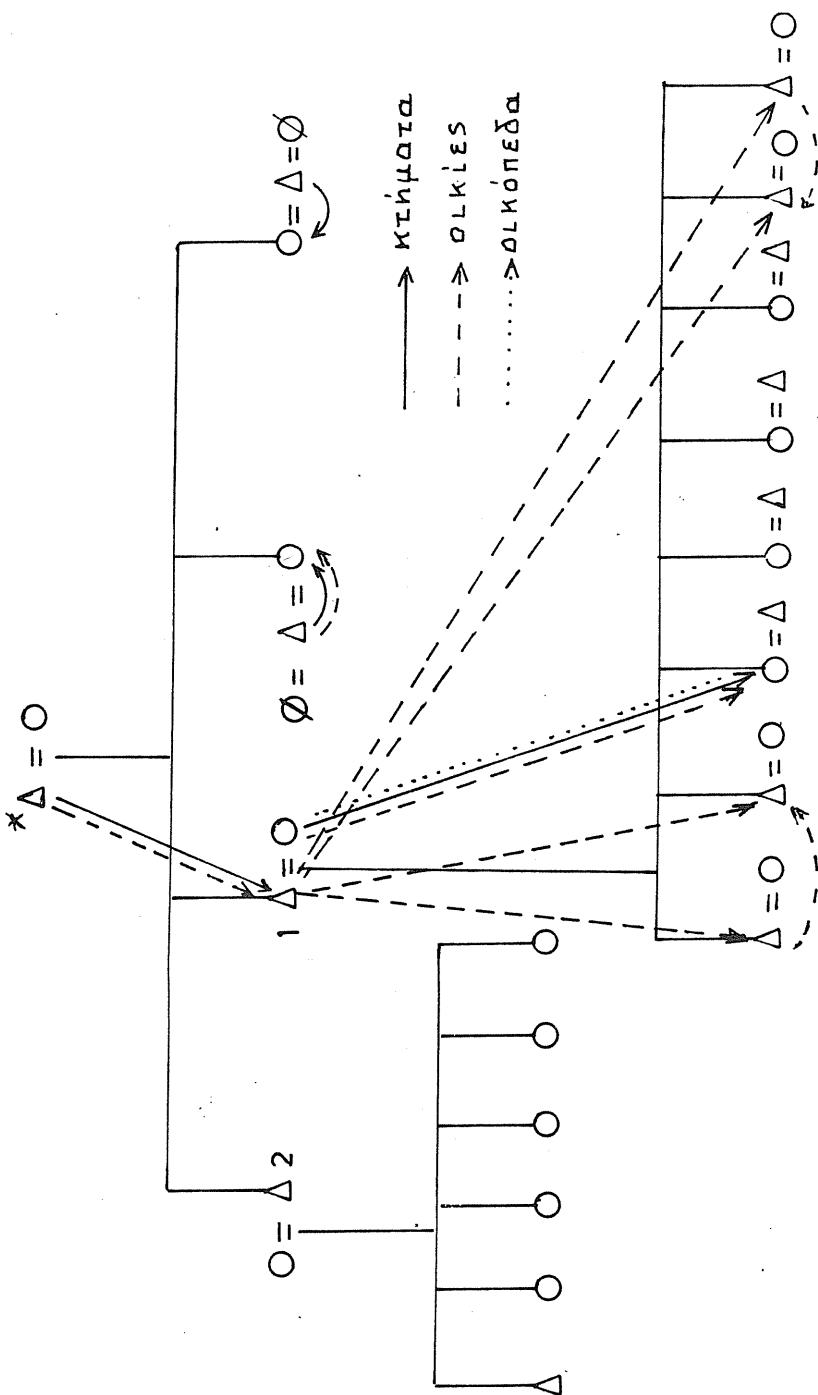

Διάγραμμα 2. Η μεταβίβαση της ακίνητης περιουσίας στην οικογένεια του Σπύρου και της Μαρίας Α. (Κεφαλέα 1873 - 1918).

Η οικία ακολουθούσε κατά τη μεταβίβαση μια φανερή διαμεσολάβηση των γυναικών (διαγράμ. 1, 2, 3). Π.χ. αδελφή στον αδελφό, μήτέρα στο γιο κλπ. Το παππούδικό σπίτι (στέπι παπούβετ') μεταβιβάζοταν στους άνδρες μέσω των γυναικών (αμφιπλευρικά). Ουσιαστικά δεν μεταβιβάζοταν στη γυναίκα η πλήρης κυριότητα της οικίας, έστω και αν δεν δηλωνόταν στα έγγραφα αλλά μόνο η νομή της. Η στρατηγική απέβλεπε αφ' ενός στην εξασφάλιση της γυναικείας λόγω της αστάθειας της διευρυμένης πολυπυρηνικής οικογένειας (ατομική στρατηγική), αφ' ετέρου στη διαδοχή κατά την ανδρική γραμμή (οικογενειακή στρατηγική).

Κατά κανόνα η περιουσία μεταβιβάζοταν σε συγγενείς «εκ πλαγίου» και «κατιόντες» μέχρι 2ου, σπανιότερα 3ου ή 4ου βαθμού συγγένειας (παιδιά, ανίψια, ξαδέλφια, εγγόνια). Η μεταβίβαση κτημάτων και οικιών από τους παππούδες στους εγγονούς δεν ήταν σπάνια. Οι βαθύτεροι λόγοι της ενέργειας αυτής ήταν να διατηρηθεί η περιουσία ακέραιη, καθώς τα ανήλικα εγγόνια δεν είχαν δικαιώμα δικαιοπράξιας και χρειαζόταν προς τούτο δικαστική απόφαση και χρονοβόρα διαδικασία. Με αυτόν τον τρόπο και η διαδοχή ήταν εξασφαλισμένη και οι παππούδες είχαν τον έλεγχο της περιουσίας για δική τους ασφάλεια. Η στρατηγική αυτή δεν διαφέρει από εκείνη μεταξύ των πεθερικών και των νυφάδων.

Αν δεν υπήρχαν στενοί συγγενείς, η ακίνητη περιουσία δεν περιερχόταν στο κράτος. Τα κληρονομικά δικαιώματα δεν χάνονταν. Το σύστημα της συγγένειας ευνοούσε τη διεκδίκηση περιουσίας από οποιαδήποτε συγγενική γραμμή και οποιοδήποτε βαθμό συγγένειας. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου εγκαταλειμμένες οικίες και οικόπεδα μοιράστηκαν από δεύτερα ξαδέλφια (*παραγγόνια*), τα οποία ήρθαν από την Αμερική, όπου είχαν εγκατασταθεί οι παππούδες τους. Αντίθετα, τα εγκαταλειμμένα κτήματα μπορούσαν να καλλιεργηθούν και να καταπατηθούν ευκολότερα από γείτονες, ξένους ή συγγενείς. Υπάρχουν δικαστικές διεκδικήσεις μεταξύ συγγενών 3ου βαθμού, επειδή κάποια αδελφή δεν φρόντισε να κάνει χρήση του δικαιώματός της στην πατριμητρική κληρονομιά ή γιατί πέθανε, πριν χωριστεί επίσημα η περιουσία. Οι διεκδικήσεις αυτές ήταν σπάνιες, παρατηρούνται συνήθως μεταξύ αμφιπλευρικών συγγενών και δείχνουν κάποια τάση ορισμένες οικογένειες να αδικήσουν για συγκεκριμένους λόγους τη γυ-

Διάγραμμα 3. Η μεταβίβαση της ακίνητης περιουσίας στην οικογένεια των Κώστα και της Μαρίας Α. (Κουβαράς 1870 -).

* To megaióntero mérros tis periousias tou rygíke ston plēstirrasió.

ναικεία γραμμή.⁸⁸

Σε περιπτώσεις ατεκνίας το πρόβλημα λυνόταν με υιοθεσίες συνήθως παιδιών από συγγενικές οικογένειες. Επεδίωκαν η περιουσία να μεταβιβαστεί σε παιδιά καταγόμενα από την οικογένεια από την οποία προερχόταν κατά την αρχή *materna maternis, paterna paternis*⁸⁹. Η υιοθεσία ήταν απαραίτητη, γιατί ο παππούς δεν προχωρούσε στην οριστική διευθέτηση των περιουσιακών της οικογένειας. Το γηροκόμι που απασχολούσε όλους τους άτεκνους εξασφαλιζόταν και με δωρεές στα βαφτιστήρια και σε ξένους, αν δεν υπήρχαν συγγενείς.

Η κινητή περιουσία συνίστατο σε κοσμήματα, σκεύη, έπιπλα, εργαλεία και ζώα. Συχνά γι' αυτού του είδους την περιουσία γίνεται λόγος μέσα στα συμβόλαια. Δεν πρέπει όμως να θεωρηθεί τόσο σημαντική όσο η ακίνητη. Τα σκεύη και τα έπιπλα αποτελούσαν τον εξοπλισμό της οικίας και ακολουθούσαν την τύχη της, εκτός αν τα έδιναν οι γονείς ξεχωριστά προίκα στις κόρες. Τα κοσμήματα τα κληρονομούσαν συνήθως οι κόρες και οι νύφες. Τα μοίραζαν ακριβώς όπως και τα κτήματα. Κάθε κόρη έπρεπε να πάρει ένα αντιπροσωπευτικό μερίδιο από κάθε είδος του συνόλου.⁹⁰ Η μεταβίβαση συνέπιπτε συχνά με τις σημαντικές στιγμές του κύκλου της ζωής των συγγενών αυτών (αρραβώνες, γάμοι κλπ.). Αντίθετα, τα εργαλεία και τα ζώα τα κληρονομούσαν συνήθως οι άνδρες. Οι Αλβανόφωνοι όμως της Λαυρεωτικής δεν είχαν μεγάλη κτηνοτροφία (κοπάδια κλπ.). Επομένως πρόκειται για τα οικόσιτα ζώα (πρόβατα, γίδες, χοίρους) ή για τα φορτηγά και τα ζώα που χρησιμοποιούσαν στο όργωμα (βόδια, άλογα, ημιόνους κλπ.). Σε δωρητήρια πριν το 1870 συχνά μαζί με τα κτήματα και τα εργαλεία ο πατέρας παραχωρούσε και ένα ή δύο βόδια ή μια αγελάδα στο γιο γι' αυτό το σκοπό.

4. Κοινωνικο - οικονομικοί συσχετισμοί και συμπεράσματα

Η ποικιλία τύπων οικογένειας στη ΝΑ. Αττική θέτει ορισμένα ερωτήματα. Πιστεύω ότι ο πιο αποτελεσματικός τρόπος προσέγγισης του προβλήματος είναι με τη μέθοδο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και των οικονομικών δραστηριοτήτων (οργάνωση και τρόποι παραγωγής).

Στην περιοχή είχε αναπτυχθεί κοινωνική διαστρωμάτωση που ο-

φειλόταν: α) Στην παρουσία μεγάλης γαιοκτησίας (τσιφλίκια κλπ.). β) Στις προχωρημένες οικονομικές σχέσεις (εμπορευματική και εκχρηματισμένη οικονομία) λόγω της γειτνίασης με την πρωτεύουσα και την εύκολη πρόσβαση στη θάλασσα και τα νησιά του Αιγαίου. γ) Στην απασχόληση των κατοίκων μετά το 1870 σε μόνιμη βάση ως ημερομίσθιων εργατών στις βιομηχανίες του Λαυρείου.

Το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης πέρασε από πολλές περιπέτειες. Η περιοχή αποτέλεσε επί Τουρκοκρατίας τιμάριο με έδρα την Κερατέα (Κυρτία). Ο σπαχής, ο οποίος είχε στη δικαιοδοσία του την περιοχή, αρχικά δεν είχε δικαιώματα κυριότητας στη γη. Ήταν ο τοποτηρητής του σουλτάνου για λογαριασμό του οποίου συγκέντρωνε τη γαιοπρόσδοδο, φόρους (δεκάτη κλπ.). Μετά το 1750 όμως μέσα στη γενικότερη διάλυση του παλιού οθωμανικού ιδιοκτησιακού καθεστώτος και του ασιατικού τρόπου παραγωγής, το αξίωμα του σπαχή εξελίχθηκε σε κληρονομικό. Αυτό συνάγεται από τις επικυρώσεις μεταβιβάσεων από ζεύγη σπαχήδων (πατέρα και γιου ή αδελφών) γύρω στο 1800. Από συμβόλαια εξάλλου της περιόδου 1850 - 1900 προκύπτει ότι είχε σχηματισθεί και μεγάλη τουρκική γαιοκτησία.⁹¹ Μεγάλες εκτάσεις επίσης ανήκαν στις μονές Καισαριανής, Πεντέλης και Πετράκη. Τις ιδιωτικές και μοναστηριακές αυτές εκτάσεις τις καλλιεργούσαν οι κάτοικοι με αγροληψίες. Την ίδια περίοδο υπήρχε και ελεύθερη μικρή ιδιοκτησία στα κεφαλοχώρια Κουβαρά και Κερατέα. Τα Καλύβια δεν είχαν αποτελέσει ακόμα μόνιμο οικισμό.

Μετά την απελευθέρωση φείγοντας οι Τούρκοι πούλησαν τα κτήματα σε πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού. Και αρκετοί όμως ντόπιοι αγόρασαν κτήματα.⁹² Έτσι δημιουργήθηκε η μεγάλη ελληνική ιδιοκτησία. Εθνικές γαίες δεν υπήρξαν στη ΝΑ. Αττική, γιατί οι Τούρκοι δεν έφυγαν αμέσως αλλά μετά τη σύμβαση της Κων/πολης (1832) και πρόλαβαν και πούλησαν τα κτήματα. Εξαίρεση αποτέλεσε το τσιφλίκι της Ντάρδιζας στην Κερατέα, για το οποίο προέβαλλε διεκδικήσεις το ελληνικό δημόσιο.⁹³

Μετά το 1870 λόγω της γενικότερης κρατικής πολιτικής για τον εκχρηματισμό και την εμπορευματοποίηση της γεωργίας σημαντικό μέρος των μεγάλων ιδιωτικών και μοναστηριακών κτημάτων αποδόθηκε στους καλλιεργητές με εξαγορά. Καταργήθηκε ο φόρος σε είδος της δεκάτης και επιβλήθηκε ο χρηματικός φόρος «αροτριώντων κτη-

νών», ώστε να εγκαταλειφθεί η καλλιέργεια των δημητριακών και να αναπτυχθούν εμπορευματικές καλλιέργειες κατάλληλες για τις οικολογικές συνθήκες κάθε περιοχής. Ο παραπάνω φόρος έκανε ασύμφορη την καλλιέργεια των δημητριακών. Γι' αυτό οι περισσότεροι γεωργοί διατηρούσαν μόνο ένα ζώο και συνεργάζονταν με άλλους στην καλλιέργεια (*κολίγοι*). Παρόμοιο στόχο είχαν και οι χρηματικές δόσεις για την εξόφληση των κτημάτων.⁹⁴ Τότε δόθηκε με τα μέτρα αυτά το πρώτο ισχυρό κτύπημα κατά της πολυπυρηνικής οικογένειας στην περιοχή αλλά και στην υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα.

Η κρατική πολιτική απέναντι στη μεγάλη γαιοκτησία είχε αποτέλεσμα σε πρώτη φάση τη μείωση των τεράστιων διαφορών στην ιδιοκτησία της γης, χωρίς όμως το πρόβλημα να ξεπεραστεί. Δυστυχώς η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος δεν μας προσφέρει στοιχεία για την εξέλιξη του μεγέθους του κλήρου και του ιδιοκτησιακού καθεστώτος την περίοδο αυτή. Η μοναδική απογραφή πριν το 1940 για το θέμα αυτό έγινε το 1929, στο επίπεδο όμως των νομών και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί. Αναγκαστικά θα στηριχθούμε στις προφορικές πληροφορίες και σε ορισμένα έγγραφα απαλλοτρίωσης και αγοράς από τους κατοίκους εκτάσεων γης. Πάντως περιορισμένος αριθμός ιδιοκτητών συνέχιζε να έχει στην κυριότητά του το μεγαλύτερο μέρος της γης από το 1870 ώς το 1940.⁹⁵

Η κοινωνική διαστρωμάτωση είχε μορφή πυραμίδας. Στην κορυφή βρίσκονταν οι μεγάλοι ιδιοκτήτες ή γαιοκτήμονες⁹⁶. Απ' αυτούς οι περισσότεροι ήταν ξένοι. Ακολουθούσαν οι μικρότεροι ιδιοκτήτες, οι κτηματίες⁹⁷. Μετά απ' αυτούς έρχονταν οι γεωργοκτηματίες⁹⁸. Στη βάση της πυραμίδας βρίσκονταν με διάφορες διαβαθμίσεις ως προς την έκταση της γης οι γεωργοί⁹⁹. Υπήρχαν ακόμα και ελάχιστοι ντόπιοι ακτήμονες. Η πυραμίδα δεν ήταν σταθερή, γιατί με τις συνεχείς μεταβιβάσεις στους κληρονόμους οι μεγάλες εκτάσεις τεμαχίζονταν. Μεταβολές γίνονταν και με άλλους τρόπους, όπως αγοραπωλήσιες και κατασχέσεις λόγω χρεών.¹⁰⁰

Οι καλλιέργειες πάντως άρχισαν βαθμηδόν να εκσυγχρονίζονται. Οι παλιές (δημητριακά) εγκαταλείπονται ενμέρει για πιο σύγχρονες (αμπελοκαλλιέργεια, ελαιοκαλλιέργεια)¹⁰¹. Ο λόγος δεν ήταν μόνο τα κυβερνητικά μέτρα. Οι μεγάλες εκτάσεις που ευνοούσαν τη σιτοκαλλιέργεια και την κριθοκαλλιέργεια με τον τεμαχισμό τους έ-

καναν αντιαπαραγωγικές αυτές τις καλλιέργειες για το εισόδημα της οικογένειας αλλά και για την απασχόληση του εργατικού δυναμικού της που περίσσευε¹⁰². Τα κτήματα μικρής έκτασης αποδίδονταν στην ελαιοκαλλιέργεια και την αμπελοκαλλιέργεια, ενώ με την εγκατάλειψη της αγρανάπαυσης εξοικονομούσαν γη για την επέκταση των καινούριων καλλιέργειών¹⁰³.

Επειδή στο μεγαλύτερο ποσοστό τα κτήματα ήταν ξερικά, κλήρος κάτω από 50 στρ. δεν ήταν αρκετός, για να ζήσει άνετα μια πυρηνική οικογένεια. Αν ο κλήρος ήταν 30 στρ., η οικογένεια ζούσε στα όρια της φτώχειας¹⁰⁴. Σημασία όμως είχε και η ποιότητα του εδάφους. Άλλα κτήματα είχαν μεγαλύτερη απόδοση άλλα μικρότερη. Οικογένειες με μικρό αγροτικό κλήρο και περισσευούμενο εργατικό προσωπικό πρόσφευγαν στην αγροληψία ή στη μισθωτή εργασία (σε ξένα κτήματα, εργοστάσια, αλυκές) ή σε άλλα επαγγέλματα (οικοδομές, ρητινοσυλλογή). Αν ο κλήρος ήταν μεγάλος 200 - 300 στρ., τη γη που δεν μπορούσαν να καλλιέργησουν σε μια δεδομένη στιγμή λόγω των περιορισμένων εργατικών χεριών (μικρά παιδιά) την παραχωρούσαν σε αγρολήπτες. Κάποτε και αυτοί που είχαν αρκετή γη εργάζονταν στα εργοστάσια, για να αυξήσουν τα εισοδήματά τους. Παραχωρούσαν τότε ένα μέρος από τα κτήματά τους σε αγρολήπτες. Άλλες φορές ο αρχηγός της αγροτικής εκμετάλλευσης κρατούσε την ιδιοκτησία των κτημάτων, ενώ οι μεγαλύτεροι γιοι του απασχολούνταν στα εργοστάσια για την εξασφάλιση των ρευστών της οικογένειας¹⁰⁵. Η αύξηση του πληθυσμού καθιστούσε συγχρόνως με την εξωαγροτική απασχόληση και τη στροφή προς τις σύγχρονες καλλιέργειες ζωτική ανάγκη. Το περίσσευμα της εργατικής δύναμης μπορούσε να απορροφηθεί σε πιο εντατικές καλλιέργειες. Παράλληλα δηλ. με την πολιτική εκσυγχρονισμού που προωθούσε το κράτος και οι δημογραφικές συνθήκες συνέτειναν σ' αυτή την εξέλιξη.

Ο περιορισμός της καλλιέργειας των δημητριακών ήταν δραστικός μετά το 1925 και ένας ακόμα λόγος ήταν οι γενικότερες συνθήκες της περιόδου (μικρασιατική καταστροφή, πρόσφυγες, απαλλοτριώσεις, αναδασμός κλπ.)¹⁰⁶. Η σιτοκαλλιέργεια παρ' όλα αυτά συνεχίστηκε σε σημαντικό βαθμό ώς το 1940. Ουσιαστικά εγκαταλείφθηκε στη δεκαετία του '60. Η καθυστέρηση οφείλεται και στην πιο εντατική σιτοκαλλιέργεια που εφαρμόστηκε μετά το 1940¹⁰⁷. Μετά το 1960

τα περισσότερα κτήματα βγήκαν από την αγρανάπαυση και ένα μεγάλο μέρος οικοπεδοποιήθηκε, ένα άλλο μέρος φυτεύθηκε με ελαιόδεντρα και ένα άλλο με αμπέλια¹⁰⁸. Σε πολλές περιπτώσεις λόγω έλλειψης γης έσπερναν και στους ελαιώνες, συνδυάζοντας την ελαιοκαλλιέργεια με τη σιτοκαλλιέργεια, μερικές φορές μάλιστα και με αμειψιπορά ψυχανθών (κουκιά κλπ.). Γι' αυτό αρχικά η δενδροφύτευση των ελαιώνων ήταν αραιή. Η μεγάλη επέκταση όμως της ελαιοκαλλιέργειας έγινε με την καταστροφή των αμπελιών από τη φυλλοξήρα μετά το 1950, χωρίς ωστόσο να περιοριστεί η αμπελοκαλλιέργεια. Έγιναν μόνο αλλαγές φυτειών. Οι παραπάνω μεταβολές στο μέγεθος του κλήρου και στις καλλιέργειες εξηγούν και τις αλλαγές στη δομή και τη μορφή της οικογένειας την περίοδο αυτή.

Οι θεωρίες για την πολυπυρηνική οικογένεια μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: α) Στις μηχανιστικές. β) Στις ερμηνευτικές. Από τις μηχανιστικές περισσότερο γνωστή είναι η θεωρία που συνδέει την πολυπυρηνική οικογένεια με το μεγάλο αγροτικό κλήρο¹⁰⁹. Μια άλλη θεωρία συνδέει την πολυπυρηνική οικογένεια με το είδος της απασχόλησης (γεωργία, κτηνοτροφία κλπ.)¹¹⁰. Μια τρίτη μηχανιστική θεωρία τη συσχετίζει με το βαθμό πολυπλοκότητας της κοινωνίας. Είναι η γνωστή καμπύλη υπόθεση (curvilinear hypothesis)¹¹¹. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία η συχνότητα των πολυπυρηνικών οικογενειών είναι μεγάλη στην κορυφή του τόξου και μικρή στα άκρα, στις πολύ πρωτόγονες δηλ. και στις εξελιγμένες τεχνολογικά κοινωνίες. Η αδυναμία αυτών των θεωριών είναι ότι δεν δίνουν ουσιαστικά απάντηση στο γιατί. Εξάλλου ελεγχόμενες δεν αποδεικνύονται πάντα ορθές¹¹².

Μια ερμηνευτική θεωρία συνδέει την πολυπυρηνική οικογένεια με την ανάγκη αλλά και τη δυνατότητα συνεχούς επέκτασης και εξασφάλισης καλλιεργήσιμης γης με την ξεχέρσωση εκτάσεων και την απόδοσή τους στην καλλιέργεια για την απασχόληση του εργατικού δυναμικού της. Με τη θεωρία αυτή έχει εξηγηθεί η ύπαρξη της βαλκανικής πολυπυρηνικής οικογένειας (zadruga)¹¹³. Σχετική είναι και η ερμηνευτική θεωρία του Chayanov, η οποία μπορεί να εφαρμοστεί εν μέρει και στη δική μας περίπτωση τουλάχιστον ώς το 1950. Κεντρικό σημείο της θεωρίας αυτής είναι ότι η οικογένεια αυξάνει και προσαρμόζει την προς καλλιέργεια γη ανάλογα με την αύξηση των μελών

της. Εξάλλου ο όγκος της εργασίας των μελών της οικογένειας εξαρτάται από την αναλογία παραγωγών - καταναλωτών, σε συνάρτηση με την παραγωγικότητα της εργασίας¹¹⁴. Η θεωρία όμως αυτή προϋποθέτει ελαστικότητα της καλλιεργήσιμης γης με ξεχέρσωση, με αγορά ή με ενοικίασμα, που προϋποθέτουν με τη σειρά τους δασώδεις εκτάσεις, χαμηλή τιμή γης και φτηνό ενοίκιο. Συγκριτικές μελέτες που έχουν γίνει πάνω στη θεωρία του Clayanov, έχουν αποδείξει ότι ισχύει και σε ταξικές κοινωνίες αλλά και σε αταξικές που βρίσκονται ακόμα στην οικονομία της ζωάρκειας (συντήρησης).

Η γεωργία στη Ν.Α. Αττική είχε ξεπεράσει το επίπεδο της ζωάρκειας. Υπήρχε εξάλλου η αγροληψία και η μισθωτή εργασία στα κτήματα και τα εργοστάσια. Η καλλιεργήσιμη όμως γη δεν ήταν εντελώς ανελαστική. Η ξεχέρσωση άλλωστε συνεχίστηκε ώς το 1950¹¹⁵. Τότε απαγορεύτηκε με νόμο, όπως και η χρήση δασικών εκτάσεων για καλλιεργητικούς σκοπούς. Συχνότερη μετά την περίοδο αυτή ήταν η καταπάτηση με όλες τις ποινικές συνέπειες του νόμου. Σ' αυτήν την πρακτική αναγκάζονταν να προσφύγουν μερικοί, για να λύσουν το ζωτικό πρόβλημα της ανεπάρκειας του κλήρου τους. Οι καταπατήσεις αφορούσαν κυρίως δημόσιες δασικές ή άλλες κοινοτικές και ιδιωτικές εκτάσεις¹¹⁶. Η τιμή εξάλλου της γης πριν το 1950 που αρχίζει η οικοπεδοποίηση δεν ήταν πολύ υψηλή, ενώ κατά τους αγρολήπτες πληροφορητές και το ενοίκιο της γης ήταν πολύ χαμηλό.¹¹⁷

Η πυρηνική οικογένεια και η οικογένεια - κορμός, ο μικρός δηλ. κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας μπορούν να συνδεθούν με το μικρό κλήρο και την εντατική καλλιέργεια. Παρατηρούνται συχνότερα την τελευταία περίοδο για τους λόγους που ενέφερα, δεν ήταν όμως σπάνιες για τους ίδιους λόγους και τον περασμένο αιώνα. Αμπελώνες άλλωστε υπήρχαν πάντα στη Ν.Α. Αττική, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τα συμβόλαια. Ο ταχύτερος δηλ. κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας και η πυρηνική οικογένεια που κυριαρχούν την περίοδο 1925 - 1940 υποδηλώνουν ότι οι περισσότερες οικογένειες δεν είχαν ανάγκη από μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών. Η οικογένεια αυτού του τύπου έχει σχέση με την οικογενειακή οικονομική στρατηγική που στηρίζεται σε μικρό κλήρο, χωρίς δυνατότητα επέκτασής του και επομένως στην ελαιοκαλλιέργεια και την αμπελοκαλλιέργεια¹¹⁸.

Η διαδοχική οικογένεια - κορμός συνδέεται με κάπως μεγαλύτερη κτηματική περιουσία και αυξημένη ανάγκη εργασίας περισσότερων ενηλίκων μελών (συνδυασμός σιτοκαλλιέργειας και αμπελοκαλλιέργειας). Η έλλειψη κατοικίας και η παραμονή στην πατρική οικία μέχρι το κτίσιμό της, καθώς και η δοκιμαστική συμβίωση των πεθερικών με τις νύφες ήταν δευτερεύοντες λόγοι, όχι άσχετοι όμως με τις οικονομικές δυνατότητες της οικογένειας.

Η πολυπυρηνική οικογένεια, γραμμική ή αδελφική, έχει σχέση: α) Με την ανάγκη διατήρησης της μεγάλης περιουσίας ενωμένης για περισσότερο χρονικό διάστημα. β) Με τη δυνατότητα επέκτασής της, όπως ανέφερα. γ) Με την ανάγκη συνεργασίας των αδελφών. δ) Με πιο παραδοσιακές καλλιέργειες (σιτοκαλλιέργεια, κριθοκαλλιέργεια). Συνδέεται επομένως με το μεγάλο αγροτικό κλήρο που διαθέτουν οι κτηματίες, οι γεωργοκτηματίες και οι πλούσιοι γεωργοί. Η πολυπυρηνική οικογένεια κάνοντας περισσότερους συνδυασμούς στην οικονομική δραστηριότητα επιτύγχανε μεγαλύτερη παραγωγικότητα. Όπως λένε: «ήταν σαν ένας μικρός συνεταιρισμός υπό την καθοδήγηση του πατέρα ή του μεγάλου αδελφού». Η αμφιπλευρική πολυπυρηνική οικογένεια συνδέεται επίσης με τη μεγάλη ιδιοκτησία καθώς και με τις ειδικές ανάγκες που αντιμετώπιζε η οικιακή ομάδα¹¹⁹. Οι γαμπροί έπαιζαν ρόλο αγροληπτών και εργατών γης. Άλλωστε αγρολήπτες υπήρχαν πάντα σ' αυτές τις περιπτώσεις.

Πρέπει όμως να διευκρινήσω ότι ο μεγάλος αγροτικός κλήρος δεν οδηγεί υποχρεωτικά στην πολυπυρηνική οικογένεια. Π.χ. θα μπορούσε να καλλιεργείται αποκλειστικά από αγρολήπτες, από εργάτες γης ή από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες με σύγχρονα μέσα (τρακτέρ κλπ.), που καθιστούν περιττά τα πολλά εργατικά χέρια. Στην περίπτωση λοιπόν της ΝΑ. Αττικής συνέτρεχαν και μερικοί άλλοι όροι. Υπενθυμίζω ότι παλιότερα η διαίρεση της κτηματικής περιουσίας γινόταν κατά λουρίδες λόγω της αγρανάπαυσης και της εκτατικής καλλιέργειας. Γι' αυτό το λόγο ήταν απαραίτητη η συνεργασία των αδελφών ακόμα και αν είχαν διαιρέσει τις περιουσίες¹²⁰. Και σήμερα συνεργάζονται οι αδελφοί, αν και σπανιότερα, επειδή το μοίρασμα της περιουσίας γίνεται πιο συχνά κατά περιφέρειες και τοποθεσίες. Άλλωστε η διαίρεση των κτημάτων σε λουρίδες καθιστά αναγκαία τη συνεργασία και ξένων που έχουν γειτονικά ή συνεχόμενα κτήμα-

τα¹²¹. Έτσι εξηγείται και η διατήρηση μορφών συνεργασίας που ανάγονται σε προκαπιταλιστικούς και προφεουδαρχικούς τρόπους παραγωγής, όπως ο κοινοτικός, π.χ., η αλληλοβοήθεια, δηλαδή η δανεική εργασία (χούα)¹²², και οι απολυτίσιες των ζώων μετά το θέρισμα, που γινόταν από όλους συγχρόνως¹²³.

Συσχετισμός των τύπων οικογένειας με τα δηλωμένα στα δικαιοπρακτικά και τα δημοτολόγια επαγγέλματα αποδεικνύει ότι η πολυπυρηνική οικογένεια ήταν συχνή κατά κανόνα στους γεωργοκτηματίες και τους πλούσιους γεωργούς. Στους κτηματίες ήταν λιγότερο συνηθισμένη, ενώ απουσίαζε εντελώς στους γαιοκτήμονες¹²⁴. Επίσης απουσίαζε στους εργάτες, εντελώς στους ξένους και ενμέρει στους ντόπιους που διέθεταν κάποια αγροτική περιουσία και ασκούσαν και τη γεωργία.

Οι κτηματίες με κλήρο μεγέθους 500 - 1.000 στρ. δεν χώριζαν την περιουσία τους, όσο τα παιδιά ήταν ακόμα μικρά, γιατί θα αντιμετώπιζαν πρόβλημα λόγω έλλειψης εργατικών χεριών. Προτιμούσαν να την κρατήσουν ενωμένη μέχρι να μεγαλώσουν τα παιδιά. Άλλοι όμως θεωρούσαν προτιμότερο να χωρίσουν τα κτήματα και να τα παραχωρήσουν σε αγρολήπτες. Η γαιοπρόσοδος ήταν αρκετή λόγω των μεγάλων εκτάσεων για την άνετη διαβίωσή τους. Οι γεωργοκτηματίες εξάλλου και οι πλούσιοι γεωργοί διέθεταν κλήρο μεγέθους 200 - 400 στρ. και η πολλαπλή διαίρεσή του λόγω της αγρανάπαυσης θα δημιουργούσε πρόβλημα. Είχαν την τάση λοιπόν να παραμείνουν περισσότερο χρόνο στο σύνθετο νοικοκυριό μέχρι να γίνει με την αύξηση των μελών εντελώς αναγκαία η διαίρεση και ώσπου να μπορέσουν να αυξήσουν τη γη με αγορές ή άλλο τρόπο, ώστε όλα τα παιδιά να πάρουν βιώσιμο κλήρο. Οι αγορές γίνονταν τη κρίσιμη περίοδο με χρήματα προερχόμενα από την εργασία των νεότερων μελών της οικογένειας στα εργοστάσια ή σε άλλες απασχολήσεις¹²⁵. Απ' αυτή την άποψη οι βιομηχανίες του Λαυρείου στήριξαν για ένα διάστημα την πολυπυρηνική οικογένεια στην περιοχή¹²⁶.

Το μέγεθος του κλήρου καθόριζε και τη δυνατότητα πολλαπλής διαδοχής. Η πολλαπλή διαδοχή από γιους και κόρες ήταν δυνατή παλιότερα μόνο στις οικογένειες των κτηματιών, των γεωργοκτηματιών και των πλούσιων γεωργών που διέθεταν μεγάλες εκτάσεις. Αν ο κλήρος ήταν μικρός και η γη μοιραζόταν μεταξύ των αδελφών εξίσου, η

δυνατότητα για την αποκλειστική απασχόληση στη γεωργία ήταν περιορισμένη. Μόνο αν κάποιοι αδελφοί αποχωρούσαν, μπορούσε να συγκεντρωθεί η γη από έναν αδελφό(ενιαία διαδοχή) με εξαγορά των άλλων μεριδίων ή χρηματική αποζημίωση. Οι υπόλοιποι αδελφοί έπρεπε να στραφούν σε άλλα επαγγέλματα (εμπόριο, τέχνες, σπουδές κλπ.). Άλλωστε κατά κανόνα τα παιδιά που σπουδάζαν δεν δικαιούνταν γη παρά μόνο ένα συμβολικό μερίδιο. Η αδυναμία εξάλλου εξασφάλισης έστω και ενός διαδόχου, οφειλόταν στην πολύ περιορισμένη δυνατότητα της οικογένειας να ανταπεξέλθει: μικρός κλήρος, πολλά παιδιά, κληρονομιά κατ' ισομοιρία, ελάχιστοι χρηματικοί πόροι για αγορά γης ή επενδύσεις στη γεωργία. Συνέπεια: μετανάστευση, γυναικοτοπικός ή γυναικοπατροτοπικός γάμος κλπ. Το αποτέλεσμα ήταν πλέον θέμα σωστής οικογενειακής και οικονομικής στρατηγικής.

ΕΛΕΥΘ. Π. ΑΛΕΞΑΚΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. τη διδακτορική διατριβή της *Αικατερίνης Δημητσάντου - Κρεμέζη*, Το καμπρόσπιτο της Αττικής. Προέλευση και αντιστοιχίες μιας βασικής ιδιοτυπίας της αγροτικής αρχιτεκτονικής κατά τους τελευταίους αιώνες, Αθήνα 1986· της ίδιας, Αττική. Στη σειρά Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1984.
2. Πρβ. τη μελέτη της *Βίκας Δ. Γκιζελή*, Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920 - 1930). «Επικαιρότητα», Αθήνα 1984, σ. 94 - 119 και 189 - 201.
3. Πρβ. τη φράση που χρησιμοποιούν για ό,τι δυσάρεστο θα μπορούσε να συμβεί: «έξω από την αυλή μου κι ας είναι κι η αδελφή μου».
4. *Δημητσάντου - Κρεμέζη*, Αττική, ό.π.
5. Κατά την άποψη των κατοίκων «μεγάλη πόρτα» (ντέρ' ε μάδε) σημαίνει πλούσια οικογένεια, «γιατί από εκεί περνάνε πολλά μαστράφια, άμαξες, εργατίες κλπ.». Παρόμοιες αντιλήψεις συναντάμε και στην Αλβανία όπου der' e madhe, der' e parë (= πρώτη πόρτα), der' e mirë (= καλή πόρτα) είναι η αρχοντική οικογένεια: *K. Χριστοφορίδου*, Λεξικόν Αλβανο - ελληνικόν, Τίρανα 1961, οποίες λέξεις. Επίσης *Ali Muka*, Construction dans les environs de Librazhd, Ethnographie Albanaise 10 (1980) 191· του ίδιου, L' habitation rurale dans la Malessie de Tirana (xix siècle - commencement du xxe), Ethnographie Albanaise 9 (1979) 216. Οι συμβολισμοί είναι πανάρχαιοι και επανέρχονται κάθε φορά: πρβ. την οθωμανική «Υψηλή Πύλη».
6. Ο όρος «μεγάλο σπίτι» είναι πολύ διαδεδομένος στα Βαλκάνια. Ιδιαίτερα στους σλαβικούς λαούς *velika kuća* (= μεγάλο σπίτι) είναι η μεγάλη πολυπυρηνική οικογένεια, γνωστή ως *Zadruga*: *E. Sicard*, The Zadruga Community: A Phase in the Evolution of Property and Family in an Agrarian Milieu: Robert F. Byrnes (εκδ.) Communal Families in the Balkans. The Zadruga, University of Notre Dame Press, Λονδίνο 1976, σ. 254. Για την ουκία γύρω από μια κεντρική αυλή στους Σλάβους, βλ. *Jan Botik*, Slavonic Parallels of Dwellings of Enlarged Families, Ethnologia Slavica 12 - 13 (1980 - 83) 27. Για τους Αλβανούς βλ. *Ali Muka*, La cour de l' habitation rurale dans quelques régions de l' Albanie centrale (XIXI - XX sc), Monumentet 36 (1988), τεύχ. 2o, σ. 149 - 154, (στα αλβανικά με γαλλική περίληψη). Η αντίληψη προέρχεται από ένα παλαιοβαλκανικό και παλαιομεσογειακό πολιτισμικό στρώμα. Πρβ. και το όρο περ-ό (= μεγάλο σπίτι), φαραώ στην Αίγυπτο.

7. Η οικία ήταν μεγαροειδής με κεντρική εστία και αυλή. Η σχέση της με το αρχαίο ελληνικό μέγαρο και γενικά ένα παλαιότατο βαλκανικό πρότυπο είναι φανερή. Πρβ. Γ.Α. Μέγα, Η ελληνική οικία, Αθήναι 1949, σ. 7 - 9 και 19. Η τοποθέτηση της εστίας στη μέση του δωματίου υποδηλώνει αρχική πρόχειρη κατασκευή της οικίας από εύφλεκτα υλικά (κλαδιά, ξύλα κλπ.). Η άποψη του Στ. Κυριακίδη (Σπίτια και Καλύβια της Αττικής. Ημερολόγιον Οδοιπορικού Συνδέσμου, Εν Αθήναις 1926) ότι η αλβανική και η αρβανίτικη οικία δεν έχει καμια σχέση με την ελληνική είναι αυθαίρετη και αστήρικτη. Πρβ. και M. Herzfeld, Anthropology through the Looking Glass. Critical Ethnography in the Margins of Europe. Cambridge University Press 1987, σ.118.
8. Για την εξέλιξη της οικίας στην Αττική: Δημητσάντον - Κρεμέζη, δ.π. Σχετική είναι και η παροιμία «σπίτι όσσο χωράει το κεφάλι σου και γη όσσο βλέπει το μάτι σου», που δείχνει το αδιαχώρητο της παλιότερης κατοικίας. Πάντως οι αρχοντικές οικίες είχαν αρκετό χώρο και για φιλοξενία ξένων (παλιατζήδων, καλογήρων κλπ.).
9. Υπήρχαν οικίες με δύο ώς τέσσερα αποχωρητήρια. Ήδη πριν το 1900 συναντάμε συμβόλαια, όπου περιγράφονται οικίες με ένα ή δύο αποχωρητήρια.
10. Για την καμάρα βλ. Δημητσάντον - Κρεμέζη, δ.π. και την ανακοίνωσή της στα Πρακτικά της Γ' Επιστημονικής συνάντησης ΝΑ. Αττικής. «Επί μέρους συμπεράσματα από τη μελέτη του μεσογείτικου καμαρόσπιτου». Υπήρχαν και οικίες με διπλές καμάρες. Μια τέτοια περίπτωση μου ανέφερε ο Θεοφάνης Μητρογιάννης από τον Κουβαρά. Πρόκειται για οικία που αγόρασε ο Σταύρος Κολιαπρίφτης καθώς φαίνεται από κάποιο Τούρκο μπέη και η οποία κατεδαφίστηκε πρόσφατα.
11. Ο όρος μαχαλάς χρησιμοποιείται σήμερα με την ίδια σημασία σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας (π.χ. Ήπειρο) αλλά και στην Αλβανία. Πρόκειται και εκεί για μεμονωμένες κατοικίες με τους βοηθητικούς χώρους τους και όχι για σύνολο οικιών.
12. Ο Σατωβριάνδος, που επισκέφθηκε την Αττική λίγα χρόνια πριν την επανάσταση, αναφέρει για την Κερατέα ότι αποτελείται από δώδεκα οικίες ευρισκόμενες σε αποστάσεις μεταξύ τους, πρβ. και Γ.Δ. Χατζησωτηρίου, Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμηττού περιοχών (1205 - 1973), Αθήναι 1973, σ. 487.
13. Στην Εύβοια (Κάρυστος) βάτρε σημαίνει ακόμα οικογένεια. Στη ΝΑ. Αττική ο συσχετισμός απόνησε από τότε που κάθε «μεγάλο σπίτι» ή «μακρινάρι» περιλάμβανε περισσότερες εστίες (τζάκια). Έχει διατηρηθεί όμως στην έκφραση «ίστε γκα βατρέ μάδε» (= είναι από μεγάλη οικογένεια).
14. Για το φίδι στην Ελλάδα και γενικότερα τη βαλκανική χερσόνησο, βλ. την εργασία μου: Μια περίεργη παράδοση δρακοντοκτονίας από την Επίδαυρο Λιμηρά Λακωνίας, «Λαογραφία» 33 (1982 - 84) 93-104, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Η βιτόρα είναι γνωστή αλλά με σημαντικές διαφορές και στην ΒΑ. Αττική (προφορική πληροφορία της Ζωής Γκόσμα - Καζαζάκη). Δεν τη συναντάμε πάντα σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, όπου είναι εγκαταστημένοι Αλβανόφωνοι. Τη βρίσκουμε όμως στους Έλληνες του Πόντου, όπου ονομάζεται «μάισσα», δηλ. νεράιδα: Ελένη Ψυχογιού - Ιωαννίδου, Από τη

- λαϊκή ποντιακή μυθολογία. Οι μάισσες, Αρχείον Πόντου, τόμ. 38 (Α΄ Συμπόσιον Ποντιακής Λαογραφίας, Αθήνα 12 -15.6.1981) σ. 564 - 576. Παρόμοιες αντιλήψεις είχαν και οι αρχαίοι Έλληνες (θεά Αθηνά με τον πύθωνα, θεά Εστία κλπ): *J. P. Vernant, Mythe et pensée chez les Grecs. 'Etudes de psychologie historique*. Maspero, Παρίσι 1965 *passim*· και ελληνική μετάφραση στις εκδόσεις Ζαχαρόπουλου. Για τη βιτόρα στην Αλβανία βλ. *K. Christoforidou, Λεξικόν Αλβανο - Ελληνικόν, οικεία λέξη*. Επίσης *Mark Tirta, Aspects du culte des ancêtres et des morts chez les Albanais*, Ethnographie Albanaise 10 (1980) 63 - 79.
15. Πρβ. *Ρωξάνη Κωνταζόγλου*, Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα. Μερικά προβλήματα μεθόδου, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 69 (1988) 225 - 242.
16. *D. I. Kertzer, Anthropology and History, Journal of Family History* 9 (1984) 201 - 216 και *Ηλιάννα Τεάζη - Αντωνακοπούλου*, Η μελέτη της οικογένειας από κοινωνικοϊστορικής και ανθρωπολογικής σκοπιάς, «Ελληνική Κοινωνία» Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Κοινωνίας Ακαδημίας Αθηνών 1 (1987) 43 - 65.
17. Αναφέρω σαν παράδειγμα τον *Laslett* και τους μαθητές του που προσπάθησαν να περάσουν την άποψη για την κυριαρχία της πυρηνικής οικογένειας στον ευρωπαϊκό χώρο: *P. Laslett and R. Wall* (εκδ.), *Household and Family in Past Time*, Cambridge University Press 1972. Η άποψη αυτή δυστυχώς βρήκε οπαδούς και ελάχιστους δικούς μας ερευνητές. Δεν θα ανασκευάσω εδώ αυτές τις απόψεις, βλ. πρόχειρα την κριτική του Σουηδού καθηγητή της Εθνολογίας *Börje Hannsen, Notes on Household and Socio - Cultural Change, Ethnologia Europaea* 10 (1977 - 78) 33 - 38 και του *J. A. Nunes, Household Composition in North Western Portugal. Some Critical Remarks and A Case Study*, *Sociologia Ruralis* 26 (1986) 48 - 69.
18. Βλ. π.χ. τη συζήτηση του επιμελητή της έκδοσης καθηγητή Δ. Τσαούστη και της μεταφράστριας Μαρίνας Πετρονώτη στην εισαγωγή της ελληνικής μετάφρασης του βιβλίου του *G. Lienhardt, Κοινωνική Ανθρωπολογία, «Gutenberg»,* Αθήνα 1985. Πιστεύω ότι είναι θέμα χρόνου για να επικρατήσουν οι πιο κατάλληλοι όροι.
19. Στην αρχαιότητα ο οίκος περιλάμβανε, εκτός από την υλική βάση του (αγρούς κλπ.), και μη συγγενικά πρόσωπα, π.χ. δούλους: *Geneviéve Hoffmann, Xénophophon, la femme et les biens, στο συλλογικό: Familles et biens en Grèce et à Chypre* (εκδ. *Colette Piault*), L' Harmattan, Παρίσι 1985, σ. 275.
20. Ο όρος νοικοκυριό είναι επινόηση των απογραφέων. Στη χώρα μας έχει πολλές σημασίες. Όσο γνωρίζω, δεν συναντιέται σε κανένα κοινωνικό πλαίσιο. Αυτό δεν ισχύει για τους όρους «οικία», «σπίτι», «σπιτικό», βλ. *D. R. Bender, De Facto Families and De Jure Households in Ondo*, *American Anthropologist* 73 (1971) 237.
21. Βλ. *J. - L. Flandrin, Families in Former Times. Kinship, Household and Sexuality*. Cambridge University Press 1979, σ. 11· επίσης την κριτική του *J. Gastellu* για την έκδοση των *R. McNetting, R. R. Wilk, E. J. Arnould, Households. Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*. California, University Press 1984, στο περ. *L' Homme*, τεύχ. 104, έτος 1987, σ. 139 - 142, και τη δυ-

- σκολία απόδοσης του όρου Household με τους γαλλικούς *ménage*, *maisonnée*, τον οποίο αποδίδει με τον όρο *groupe domestique*.
22. Για τις δομές ως κοινωνικό γεγονός (*opus operatum*) και τις στρατηγικές ως διαδικασία πραγμάτωσής τους (*modus operandi*), βλ. *P. Bourdieu, Outline of Theory of Practice*. Cambridge University Press 1977. Για τις στρατηγικές σε σχέση με τις σύνθετες κοινωνικές δομές, βλ. *J. Cuisenier, Logique et symbolique des approches. Le prix de l' alliance en Méditerranée*, CNRS, Παρίσι 1989, σ. 41 κε.
 23. *Tζένη Καβουνίδου*, Μερικά προβλήματα στη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής οικογένειας. Σύγχρονα Θέματα, τεύχ. 22, έτος 1984, σ. 95 - 102.
 24. Η σχετική βιβλιογραφία είναι πλούσια, βλ. πρόχειρα: *T. N. Madan, The Joint Family. A Terminological Clarification*. International Studies in Sociology and Social Anthropology (έκδ. K. Ishevaran), vol. I. Family and Marriage. Leiden E. J. Brill 1963; *D. R. Bender, A Refinement of the Concept of Household: Families, Co-residence and Domestic Functions*, American Anthropologist 69 (1967) 493 - 504.
 25. Ο διαχωρισμός των δύο κύκλων είναι προβληματικός, τον θεωρώ όμως χρήσιμο, βλ. *M. Mitterauer and R. Sieder, The Developmental Process of Domestic Groups. Problems of Reconstruction and Possibilities of Interpretation*, Journal of Family History 3 (1979) 279.
 26. Προβληματικός είναι και ο όρος κύκλος. Η αξία του έχει αμφισβηθεί από νεότερους κοινωνιολόγους και ιστορικούς της οικογένειας. Τον διατηρώ όμως λόγω έλλειψης καλύτερου: *Mitterauer - Sieder, The Developmental Process*, δ.π., σ. 280.
 27. Τα δημοτολόγια έχουν καταρτισθεί με φωτογραφικό τρόπο. Έχουν υποστεί όμως επεμβάσεις. Ο απογραφέας έχει καταγράψει τις οικογένειες χωρίς ενδιάμεσα κενά κατά αλφαριθμητική σειρά, μεταφέροντας πρόσωπα που είχαν διαφορετικό επώνυμο, π.χ. σώγαμπρους, σε άλλη θέση. Στο δημοτολόγιο του 1939 των Καλυβίων έχει γίνει κι άλλη επέμβαση. Ο απογραφέας έχει χωρίσει τις οικογένειες κατά ζευγάρια, γράφοντας χωριστά και τους γέροντες, οι οποίοι αποδεδειγμένα, κατόπιν ελέγχου συγκατοικούσαν με τα παντρεμένα παιδιά τους. Μετά το 1939 όμως και ώς το 1958, που ήταν σε χρήση το δημοτολόγιο οι νύφες γράφονται μαζί με τα πεθερικά και σχηματίζονται σύνθετα νοικοκυριά, κυρίως οικογένειες - κορμοί. Τα ποσοστά επομένως που προκύπτουν από την επεξεργασία των δημοτολογιών είναι απλώς ενδεικτικά. Πλησιάζουν όμως την πραγματικότητα, γιατί οι μη καταγραμμένες αμφιπλευρικές οικογένειες ήταν ελάχιστες. Επιβεβαιώνεται δηλ. ότι χωριστή καταγραφή προσώπων δεν σημαίνει πάντα και διαφορετική οικιακή ομάδα, όπως έχει επισημάνει ο *Nunes (Household Composition*, δ.π.).
 28. Αναφέρω μερικά παραδείγματα: «Οι Λ. ήταν μαζί οι συνυφάδες, γι' αυτό είναι και σ' ένα μαχαλά. Δεν πήγαιναν πιο πέρα. Η γυναίκα μου το είχε πει αυτό. Ήταν εφτά χρονώ. Όταν κτίστηκε ο Άγιος Δημήτριος. Δυο τρεις νύφες ήταν. Η πεθερά μου ήταν θεία του γέρο Λ. και τα συζητούσαν και λέγανε ότι έκανε η μεγάλη νύφη κονιάντο. Άμα δεν είχαν, παίρναν ένα δωμάτιο και κοιμώνταν» (Κερατέα). Οι πληροφορίες αυτές ελέγχθηκαν και από το δημοτολόγιο του 1914 και με συνεντεύξεις με μέλη της ίδιας οικογένειας και αποδείχτηκαν ακριβείς (βλ. διαγράμματα).

- τα εικόνας 3). «Δύο συνυφάδες μείναν για λίγο μαζί. Συντωχρόνω έφυγε η πρώτη. Ο άλλος γιος έμεινε εδώ ένα διάστημα (1909) και μετά πήγε και αυτός στο σπίτι το δικό του» (Καλύβια). «Έδω δίπλα πέντε συνυφάδες έμειναν σε ένα σπίτι, στον I.M., γιατί δεν είχαν άλλα σπίτια. Ήταν γύρω στο 1925. Βούλε η αυλή όταν ξεκίναγαν το πρωί, νυφάδες, παιδιά, κουνιάδες» (Καλύβια). «Συνυφάδες έμεναν μαζί παλιά. Μια Καλυβιώτισσα μου έλεγε ότι ήταν πέντε συνυφάδες με είκοσι εγγόνια και τα αφήναν στη γιαγιά γιατί πήγαιναν και θερίζανε και γέμιζε αυτή ένα τουσκάλι κρασί και έκοβε και φέτες ψωμί κα τα τάζε. Μεθύσαν τα παιδιά και κοιμώνταν. Τα στρωνε στις ψάθες και είχαν μαξιλάρια μεγάλα και κοιμώνταν. Έβγαινε η γιαγιά έξω και έλεγε στους γείτονες τι καλά εγγόνια που έχω εγώ και κοιμούνται. Όταν γύριζαν οι γονείς πήγαινε αυτή και τραβούσε το μαξιλάρι και κυλούσαν αυτά ένα κάτω και ξύπναγαν» (Κουβαράς). «Κοιμούνταν παλιά στρωματοσάδα κα το τζάκι το είχαν στη μέση εδώ. Μια φορά πέσαν όλοι για ύπνο και φούντωσε η φωτιά στο τζάκι και ήταν όλοι οι αδελφοί αρματωμένοι... με τις γυναίκες τους» (Κουβαράς).
29. Πολλοί ξένοι εργάτες εγκαταστάθηκαν στην Κερατέα λόγω έλλειψης στέγης στο Λαύρειο. Οι κάτοικοι επίσης του Δασκαλείου και της Πλάκας ήταν στην πλειοψηφία τους ξένοι εργάτες με μικρές οικογένειες. Στους οικισμούς αυτούς πολλοί είχαν εγκατασταθεί μονήρεις ή δύο τρεις συγγενείς μαζί (αδέλφια κλπ.). Αντίθετα, οι κτηγορτόφοι (βλαχοποιμένες) που διαχείμαζαν με τα ζώα τους στην περιοχή είχαν πολυπυρηνικές οικογένειες μέχρι τελευταία. Πολλοί πολιτογραφήθηκαν με τους γάμους τους στις κοινότητες και τους δήμους της περιοχής. Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν μετά το 1922 σε περιορισμένο αριθμό κυρίως στην Ανάβυσσο. Οι περισσότεροι ήλθαν μέσω Μυτιλήνης και Πειραιά. Κατά κανόνα οι οικογένειες τους ήταν μικρές ζευγάρια νέα με παιδιά ή ηλικιωμένα χωρίς παιδιά.
30. Εξηγείται από την ανάγκη σε ανδρικά χέρια, αν η οικογένεια είχε μεγάλη κτηματική περιουσία ή είχε πεθάνει ο πατέρας. Π.χ. σε συμβόλαιο του 1873 με συμβαλλόμενους κατοίκους Κερατέας, η χήρα μητέρα συμφωνεί να παντρέψει τη μεγαλύτερη κόρη της εννέα ετών, εντός τριών ετών και να προσλάβει το γαμπρό στην οικία της. Ειδικοί όροι: να περιποιείται ο γαμπρός και να φροντίζει αυτή και τ' ανήλικα τέκνα της για δέκα χρόνια, νώτρωφεται με αυτή και τη μέλλουσα σύζυγό του στην οικία της και να εργάζεται στα κτήματα της οικογένειας και σε όσα του προικοδοτεί (Λαυρείου, τόμ. δος αρ. 158). Εξάλλου από τα προικοσύμφωνα προκύπτει ότι σε περισσότερες από τις μισές περιπτώσεις, δύον χήρα μητέρα προικοδοτεί οικία, ο σώγαμπρος προσλαμβάνεται για μια μεγαλύτερη κόρη με μικρότερους αδελφούς. Σε ένα άλλο σχετικό έγγραφο του 1868 με συμβαλλόμενους κατοίκους Κουβαρά, η μητέρα δηλώνει ότι ο γιος της παρέμεινε σύμφωνα με τους όρους του πεθαμένου πατέρα του δεκαέξι χρόνια μετά το θάνατό του στην πατρική οικία, εργαζόμενος υπέρ όλης της οικογένειας. Τώρα με τη συγκατάθεση της απομακρύνθηκε. Η μητέρα του εκφράζει επιπλέον τις ευχαριστίες της (Λαυρείου, τόμ. 5ος, αρ. 59).
31. Στον Κουβαρά οι πληροφορητές δηλώνουν ότι «δύσκολα αν είχε αδελφό, για να μείνει γαμπρός μαζί» ή «είχαν σε κακό, προσβολή, να κυβερνήσει γαμπρός στο σπίτι του πεθερού, άμα είχε αγόρι». Όσο σπάνιες όμως και να ήταν οι περιπτώσεις, δεν αποκλείονταν.
32. Για την παράσταση των συγγενικών σχέσεων θα χρησιμοποιηθούν τα εξής σύμβολα:

Δ αρσενικό

— αδελφική σχέση

Ο θηλυκό

= συζυγική σχέση

I γονική σχέση

Δ και Ø άτομα που έχουν πεθάνει

Τα μαύρα σύμβολα δηλώνουν το τόπο εγκατάστασης μετά το γάμο. Στο περίγραμμα με τη συνεχή γραμμή η οικιακή ομάδα. Στο περίγραμμα με τη διακεκομένη γραμμή η πατροεστιακή πολυπυρηνική οικογένεια.

33. Οι διαφορές δηλ. δείχνουν την τάση που θα επικρατήσει την περίοδο 1925 - 1940 αλλά και αργότερα. Οι μεταβολές έχουν σχέση και με τον περιορισμό της πολυπυρηνικής οικογένειας και εξηγούν τα αμφιθυμικά αισθήματα μεγαλύτερων - μικρότερων αδελφών: *M. Jackson, Ambivalence and the Last Born. Birth Order Position in Convention and Myth, Man* 13 (1978) 341 κ.ε. Για παρόμοιες πρακτικές στην Αλβανία την ίδια περίοδο, βλ. *Margaret Hasluck, The Youngest Son [in Albania], Folklore* 58 (1940) 93.
34. Είναι το σύστημα οργάνωσης σε οίκους (*système à maisons*). Ο οίκος δεν μπορεί να χωρισθεί σε περισσότερους με κατ' ισομοιρία διαιρεση της ακίνητης περιουσίας και πολλαπλή διαδοχή, βλ. *G. Augustins, Esquisse d'une comparaison des systèmes de perpetuation des groupes domestiques dans les sociétés paysannes européennes, Archives Européennes de Sociologie* 23 (1982) 39 - 69. Υπάρχει ένα πνεύμα του οίκου, ένα πνεύμα του σπιτιού και ένα πνεύμα της γενιάς, που καθορίζουν ανάλογα την κληρονομιά και τη διαδοχή: *Flandrin, Families in Former Times*, δ.π. σ. 79 - 80. Στην Ελλάδα δεν συναντάμε κατά κανόνα την πρώτη περίπτωση αλλά μόνο τις δύο τελευταίες.
35. Εξάλλου ποσοστό 1,5% από τον Κουβαρά, 5,3% από την Κερατέα και 4,6% από τα Καλύβια στο σύνολο των πυρηνικών οικογενειών αφορά ηλικιωμένα ζευγάρια που είτε δεν απόκτησαν παιδιά είτε δεν έμεινε κανένα από τα παντρεμένα μαζί τους (περιπτώσεις άδειας φωλιάς). Το ποσοστό είναι ελάχιστο, ενώ δεν είναι βέβαιο αν αποτελούσαν πάντα ξεχωριστά νοικοκυριά. Δεν μπορούμε επομένως να κάνουμε λόγο για έναν ακόμα κύκλο ανάπτυξης της οικιακής ομάδας. Ο κύκλος αυτός επιβεβαιώνεται πάντως από προφορικές πληροφορίες, είναι όμως συχνότερος μετά το 1940. Βλ. για τη σχετική προβληματική: *J.M. Halpern, Individual Life Cycle and Family Cycles. A Comparison of Perspectives: The Life Cycle of Family in European Societies* (εκδ. J. Cuisenier - M. Segalen), Mouton Χάγη, Παρίσι 1977, σ. 353 - 379.
36. Αναφέρω αποσπάσματα από το σημαντικό αυτό έγγραφο: «Ενεφανίσθησαν αφ' ενός ο K.I.A. και αφ' ετέρου ο νιός του Δ. Κ. Λ. αμφότεροι γεννηθέντες και κατοικούντες εν Κερατέα του τέως δήμου Θορικίων, γεωργοί και ητήσαντο την σύνταξιν του παρόντος συμβολαίου δι' ον εξέθηκαν και συνωμολόγησαν τα εξής: ο πρώτος τούτων K. I. Λ. επιθυμόν να άρξηται διακανονίζων εν ζωή τα της αδιανεμήτου έτι μεταξύ των αμέσως αυτού κατιόντων περιουσίαν του, οίτινες από πολλούς νυμφευθέντες και οπωσδήποτε αποκατασταθέντες εσχημάτισαν ήδη οικογενείας ή συνδιαβίωσις των οποίων εν μια και τη αυτή πατρική στέγη, ένθα νυν οικούσιν αποβαίνει του λοιπού αδύνατος ένεκεν κυρίως του αριθμού των απαρτησάντων αυτάς κατά καιρούς προσώπων, απεφάσισε να προβή εις μερικήν επί του παρόντος διανομήν της εισέτι αδιανεμήτου περιουσίας αυτού και προς τούτο ήρξατο από του διαληφθέντος δευτέ-

ρού των ανωτέρω συμβαλλομένων νιού του Δ.Κ.Λ., προς τον οποίον κα δια την ανωτέρω εκτεθείσαν αιτίαν και τους κάτωθι ρητώς ονομαζούμενους και συνομολογούμένους όρους μεταξύ αμφοτέρων των συμβαλλομένων παραχωρεί έναντι του αναλογούντος αυτού μεριδίου εκ της αδιανεμήτου πατρικής περιουσίας οικειοθελώς και ευχαρίστως: 1ον) Εν οικόπεδον εκτάσεως ώς έγγιστα 600 τ.μ. (περιγραφή)... περιελθόντος αυτώ εκ μητρικής κληρονομίας αξίας δρχ. 4.500. 2ον) Δια την αντήν ως ανωτέρω εκτεθημένην αιτίαν, ήτοι του αναλογούντος αυτώ μεριδίου εκ της αδιανεμήτου αυτού περιουσίας εμέτρησεν ενώπιον μου και των μαρτύρων ο πρώτος προς τον δεύτερον δρχ. 7.500, όπως ο δεύτερος τούτων Δ.Κ.Λ. αμέσως άμα τη υπογραφή του παρόντος άρχηται ανοικοδομών νέαν οικίαν είτε εν αυτώ τούτω τω παραχωρηθέντι αυτώ οικοπέδων είτε εις οιονδήποτε έτερον της απολύτου αφεσκείας τούτου. Εδήλωσε όμως και συναπεδέχθη ο δεύτερος των ως άνω συμβαλλομένων ότι ο δεύτερος τούτων υπόσχεται και υποχρεούται να αποπερατώσῃ την ανέγερσιν της εν λόγω οικίας του εντός δύο μηνών από της υπογραφής του παρόντος, εγκαταστήσῃ δε την εισέτι εν τη πατρική οικία στεγαζούμενην οικογένειαν αυτού αμέσως άμα τη κατά την ορισθείσαν προθεσμίαν αποπερατώσει της διαληφθείσης οικοδομής του εις την νεόδμητον οικίαν άλλως ευθύνεται απολύτως δια πάσαν αμέλειαν εξ αυτού πηγάζουσαν και συνέπειαν έχουσαν την επιβράδυνσιν της αποπερατώσεως της κατά την δηλωθείσαν και συνομολογηθείσαν ήδη δια του παρόντος δίμηνον προθεσμίαν... Το παρόν εγένετο υπό τον όρον όπως ο δεύτερος τούτων παραιτηθή του λοιπού τόσον εν ζωή όσον και μετά τον θάνατον του πρώτου των συμβαλλομένων, πάσης αξιώσεως ή απαιτήσεως οιουδήποτε είδους και εν γένει παντός δικαιώματος επί δύο οικιών του πρώτου συμβαλλομένου ήτοι (περιγραφή)... Ο δεύτερος εδήλωσε ότι αποδέχεται άπαντας τους ανωτέρω εκτεθέντας όρους και παραιτείται πάσης οιασδήποτε αξιώσεως, υπόσχεται δε ότι συμμορφούμενος τη παρούση και των όρων αυτής θέλει αμέσως άμα τη υπογραφή τούτου άρχηται ανοικοδομών την νέαν του οικίαν εις ην δῆλοι ότι θα εγκαταστήσῃ την οικογένειαν του εντός της ταχθείσης αυτώ προθεσμίας των δύο μηνών μετακομίζων τωτην εκ της οικίας ένθα νον διαμένει της ανηκούσης τω πρώτω των συμβαλλομένων» (Θορικίων, τόμ. 26ος, αρ. 453). Έλεγχα την περίπτωση. Πράγματι το 1924 η οικογένεια αυτή είχε 10 μέλη. Υπήρχε ένας γιος παντρεμένος με ένα παιδί και ένας άλλος, αυτός που φεύγει, παντρεμένος πριν ένα χρόνο. Η γοναίκα του γέννησε ένα μήνα μετά από το διακανονισμό (εικόνα 3, διάγραμμα 1).

37. Μόνο αν ο γαμπρός και η νύφη είχαν επώνυμο με το ίδιο αρχικό, μπορούσε η αμφιπλευρική οικογένεια να έχει καταγραφεί μαζί. Αυτό όμως είναι δύσκολο να ελεγχθεί. Η αμφιπλευρική πολυπυρηνική οικογένεια συναντιέται και στην υπόλοιπη Αττική. Βλ. σχετικό παράδειγμα από την Παιανία: Γ. Δ. Χατζησωτηρίου, Δημήτριος Αθ. Σιδέρης. Ο ιδρυτής και πρώτος πρόδρος του Επ. Συλλόγου Παιανίας, Παιανικά Μελετήματα. Εκδ. Επιμορφωτικό Συλλόγου Παιανίας, Παιανία 1987, σ. 30. Σημειώνω ότι στην Αλβανία και σε άλλες αλβανόφωνες περιοχές της Βόρειας Βαλκανικής η πολυπυρηνική οικογένεια ήταν απόλυτα πατροπλευρική: P.H. Stahl. Sociétés traditionnelles balkaniques, Contributions à l' étude de structures sociales: Etudes et Documents Balkaniques, αρ. 1, Παρισι 1979, (πολυγραφημένο), σ. 134 - 137· Mark Krasniqi, La grande famille patriarchale albanaise à Kosove, Ethnographie Albanaise 10(1982) 34 κε.

38. Πρόκειται για την οικογένεια τύπου frérechē, που συναντιέται και σε δυτικές ευρωπαϊκές περιοχές, π.χ. στην Κορσική: *Flandrin, Families in Former Times*, δ.π., σ. 72 - 73.
39. Αυτός ήταν ο λόγος και του μικρού ποσοστού οικογενειών - κορμών, ενώ υπάρχουν πολλές περιπτώσεις οικογενειών με αρχηγό χήρα μητέρα. Στο σύνολο των οικογενειών έχουμε για τον Κουβαρά οικογένειες με αρχηγό χήρα μητέρα 14,7%, με αρχηγό χήρο πατέρα 7,3%, στην Κερατέα με χήρα μητέρα 20,2%, με χήρο πατέρα 7,4%, στα Καλύβια με χήρα μητέρα 10,2%, με χήρο πατέρα 1,5%. Εξάλλου οι αναλογίες χηρείας των δύο φύλων είναι: Κουβαράς χήρες 70,5%, χήροι 29,5%, Κερατέα χήρες 73,2%, χήροι 26,8%, Καλύβια χήρες 87,1%, χήροι 12,9%. Το αυξημένο ποσοστό ανδρικής χηρείας στον Κουβαρά συνδέεται με τον αγροτικό χαρακτήρα του οικισμού και τη μεγαλύτερη απασχόληση των γυναικών στις γεωργικές εργασίες. Αντίθετα, τα ψηλότερα ποσοστά γυναικείας χηρείας στην Κερατέα και τα Καλύβια οφείλονται στη μεγαλύτερη ανδρική θνητότητα εξ αιτίας της σκληρής εργασίας στα μεταλλεία και των επαγγελματικών ασθενειών (πνευμοκονιάση, μολυβδίαση). Πρβ. τα ποσοστά ανδρικής χηρείας 41,7% και γυναικείας χηρείας 58,3 στα χωριά της ΒΑ. Αττικής (τέως δήμος Μαραθώνος) το 1879: *Zoe Gosma - Kazazakis, Veuves et veuvage dans les communautés villageoises du nord - est de l' Attiki aux XIX et XXe siècles. Commune de Grammatiko, Comportements économiques et socioculturels*. D.E.A. Université de Paris I 1989 (πολυγραφημένο), σ. 14 - 15. Για τις επιπτώσεις των δημογραφικών συνθηκών στη δομή και τη μορφή της οικογένειας, βλ. *B. L. Foster, Domestic Developmental Cycles as a Link Between Population Process and Other Social Process, Journal of Anthropological Research* 34 (1978) 415 - 441. *J. F. Martin, The Relationship of inheritance systems to Genealogical Structures and Male Longevity, Journal of Family History* 9 (1984) 291 - 307. *G. Frinking, L' incidence de la surmortalité masculine sur le cycle de la vie familiale: The Family Life Cycles in European Societies* (εκδ. J. Cuisenier - M. Segalen), δ. π., σ. 277 - 283. Για τους ίδιους λόγους σπάνια το ποσοστό των πολυπυρηνικών οικογενειών ξεπερνάει το 50% και σε κοινωνίες, οπου τέτοιους είδους οργάνωση σεινai οι κανόνας (νόρμα). Συνήθως το ποσοστό κυμαίνεται από 10% ως 30%: *L. Berkner, Household Arithmetic. A Note, Journal of family History* 2 (1977) 159.
40. Κατά το αρβανίτικο: *Jeżeli tērē mptáske (= είμαστε όλοι μαζί). Πρβ. «jēmi rítovnře vti: vj mačhalá tērmtaske pérnnti ēdē vtežljeté, ēdē koušerivjte (= έχουμε μεγαλώσει σε ένα μαχαλά όλοι μαζί γονείς, παιδιά και ξαδέλφια).*
41. Πρόκειται για την εξελιγμένη μορφή πολυπυρηνικής οικογένειας που έχει επισημανθεί και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας και της Μεσογείου: *Ελενθ. Π. Αλεξάκη, Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης, Αθήναι 1980, σ. 197*. *J. Davis, People of the Mediterranean. An Essay in Comparative Social Anthropology*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1977, σ. 167 κέ. *G. Leclad, Des feux introuvables, Etudes Rurales* 76 (1979) 7 - 50. Πολυπυρηνικές οικογένειες αυτού του τύπου συναντιόνται και στην Αλβανία: *Stahl, Sociétés Traditionnelles balkaniques*, δ.π.: *Krasniqi, La grande famille patriarchale*, δ.π. Εδώ μερικές φορές οι οικίες της πολυπυρηνικής οικογένειας είναι περισσότερο απομακρυσμένες.

42. «Οι αδελφοί άμα ήταν αγαπημένοι, κάναν δουλειά μαζί, γιατί ήταν και το δαιμόνιο. Πολλοί έχουν χωρίσει. Έχουν τα κτήματα χωριστά και δουλεύουν μαζί. Δεν έχει μπει το δαιμόνιο» ή «παρόλο που είχαν κάνει συμβόλαια, όλοι μαζί δουλευαν, καλλιεργούσαν τα κτήματα. Ας ξέραν ποιανού ήταν τα κτήματα».
43. Συνέβαινε σε περιπτώσεις όπου ο πατέρας τής είχε μεταβιβάσει την οικία και τα κτήματα. Συχνότερα όμως, αν είχε προικιστεί με μεγάλη περιουσία (οικίες, οικόπεδα, κτήματα). Σημαντικός παράγων πάντως ήταν και η δυναμικότητα της γυναίκας. Λένε γι' αυτές τις περιπτώσεις ότι «είχαν μητριαρχία στο σπίτι, όχι πατριαρχία». Γενικά όμως θεωρούσαν τη γυναίκα «αδύνατο μέρος» ή «πουνδό τι» (= σιώπα εσύ).
44. Σε μια περίπτωση αδελφός αναγκάστηκε να φύγει από το κοινό νοικοκυριό, γιατί οι υπόλοιποι δεν ήθελαν τη γυναίκα του.
45. Ο όρος οικογένεια χρονολογείται από τη μεσαιωνική (βυζαντινή) περίοδο: *I. Σταματάκου, Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης, οικεία λέξη*. Μέχρι σήμερα δεν έχει δοθεί επιστημονική ερμηνεία γι' αυτό. Ο όρος αρμόζει περισσότερο σε μετακινούμενους κτηνοτρόφους παρά σε μόνιμα εγκαταστημένους γεωργούς με σταθερό σημείο αναφοράς την οικία.
46. Πολλοί λαοί δεν διαθέτουν λέξη για την οικογένεια με τη στενή έννοια, ενώ έχουν όρους για το γένος ή τη γενιά. Για την οικογένεια χρησιμοποιούν λέξεις παρεμφερείς με τους όρους: οίκος, οικία, σπίτι, σπιτικό κλπ. Βλ. παραδείγματα: *Bender, De Facto Famillies, δ. π.*
47. Αναλυτικότερα: στον Κουβαρά 5 (1), 7(1), 8(5), 9(2), 10(1), 12(2), 13(2), 16(4), 17(2), 19(1), 24(1), 25(1); στην Κερατέα 5(1), 6(4), 7(3), 8(1), 9(2), 10(5), 11(4), 12(3), 13(7), 14(4), 15(2), 16(5), 20(1), 22(1); στα Καλύβια 4(1), 6(1), 7(2), 8(4), 9(2), 10(4), 11(3), 12(3), 13(4), 14(2), 15(1), 16(1), 17(1), 19(1). Έξω από την παρένθεση ο αριθμός των μελών, μέσα στην παρένθεση ο αριθμός των οικογενειών.
48. Ειδικότερα: στον Κουβαρά 3,1, στην Κερατέα 2,8, στα Καλύβια 3,2. Το μεσοδιάστημα είναι μάλλον μικρό, ενώ δεν σπανίζουν οι περιπτώσεις όπου είναι ένα έτος. Βλ. για τη προβληματική *G. D. Berreman, Ecology, Demography and Domestic Strategies in the Western Himalayas, Journal of Anthropological Research 34 (1978) 326 - 368.*
49. Η γαλουχία είναι ένας τρόπος αντισύλληψης στους πρωτόγονους λαούς αλλά και στους χωρικούς: *Barbara B. Harrel, Lactation and Menstruation in Cultural Perspective, American Anthropologist 83 (1981) 796 - 823* επίσης *Berreman, Ecology, δ. π., σ. 348.*
50. Το φαινόμενο δεν είναι άσχετο από το έθιμο να «κοιμίζουν» τους αρραβωνασμένους μαζί και την ανάγκη να αποδειχθεί η γονιμότητα των ζευγαριών για λόγους κληρονομικούς και διαδοχής. Περισσότερος λόγος θα γίνει σε άλλη εργασία.
51. Υπάρχουν αρκετές γέννες σε ηλικία 13 - 14 ετών και αν δεν πρόκειται για λάθος, δύο σε ηλικία 54 και 53 ετών από τα Καλύβια και τον Κουβαρά αντίστοιχα. Υπάρχουν όμως περισσότερες σε ηλικία 47 - 48 ετών. Ειδικότερα: στην Κερατέα ποσοστό 10% γυναικών έχει παύσει τις γέννες στην 3η δεκαετία, 59,7% στην 4η και 21,4% στην 5η; στα Καλύβια 11,5% στην 3η, 65,3% στην 4η και 23% στην 5η; στον Κουβαρά 14,2% στην 3η, 64,2 στην 4η και 21,4% στην

- 5η. Το ποσοστό εξάλλου γυναικών που έχουν γεννήσει πριν τα 20 τους είναι στον Κουβαρά 21,4%, στην Κερατέα 14,7% και στα Καλύβια 14,5%. Οι γυναίκες δηλ. στον Κουβαρά αρχίζουν να γεννούν ενωρίτερα και παύουν ενωρίτερα. Τούτο έχει σχέση και με την ηλικία γάμου, αλλά για το θέμα αυτό θα γίνει λόγος σε άλλη εργασία.
52. Αν αναφέρει κανείς την ιστορία σε ένα από τα τρία χωριά, θα ακούσει: «να δεις πως περνάει ο Μ.» Ο Μ. πήγε σώγαμπρος και ο πεθερός του ήταν πολύ «στριμένος». Όταν κάποτε έγινε συζήτηση στο καφενείο για τη «γδαρμένη αλεπού», κάποιος είπε την παραπάνω φράση, που έμεινε παροιμώδης.
53. Το φαινόμενο έχει σχεδόν γενική ισχύ στην ελληνική κοινωνία και οργανώνει τα άτομα σε τριάδικες σχέσεις επικαλυπτόμενες, όπου οι κατώτεροι στην ιεραρχία για να προστατευθούν από τους αμεσως ανώτερους συνδέονται με τους βρισκόμενους στην κορυφή της ιεραρχίας, π.χ. εγγόνια - γονείς - παπούδες, νύφη - πεθερά - πεθερός.
54. Οι άνδρες (πατέρας, σύζυγος) θεωρούσαν ντροπή να δουλεύουν οι γυναίκες στα εργοστάσια, όχι όμως και στα ξένα κτήματα. Οι γυναίκες απασχολούνται συστηματικά ως εργάτριες από το 1960, που άνοιξαν τα κλωστοϋφαντουργεία του Καρέλα. Λένε ότι το κάνουν για την ετοιμασία της προίκας τους αλλά και παλιότερα εργάζονταν στα κτήματα για τον ίδιο λόγο. Η παλιότερη περίπτωση εργάτριας που γνωρίζω χρονολογείται το 1898. Πρόκειται για χήρα από την Κερατέα, όπως δηλώνεται στο δικαιοπρακτικό. Μια ακόμα περίπτωση επισημαίνεται στο δημοτολόγιο του 1914. Η γυναίκα ήταν 22 ετών κάτοικος Κουβαρά. Εργάτης των μεταλλείων αναφέρεται και ο πατέρας της. Ίσως η κόρη εργάζόταν κοντά του.
55. Η διαίρεση του χώρου σε δημόσιο και ιδιωτικό, όπου ο πρώτος ανήκει στους άνδρες και ο δεύτερος, ο οποίος ταυτίζεται με την οικία στην ευρύτερη έννοια της, στις γυναίκες, είναι πανελλήνια: *Ελενθ. Π. Αλεξάκη: Τα γένη, δ.π. σ. 220*. επίσης το συλλογικό έργο: *Jill Dubisch* (εκδ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University Press 1986. Δείχνει ότι οι κοινωνίες αυτές έχουν ξεπέρασει το πρωτόγονο στάδιο της οργάνωσης κατά γένη (φυλές), όπου ομάδα συγγένειας και οικισμός συμπίπτουν.
56. Σημαντικός λόγος, που δεν πήγαιναν στο σχολείο τα μεγαλύτερα ιδιαίτερα κορίτσια, ήταν γιατί έπρεπε να φροντίζουν τα μικρότερα αδέλφια. Μετά το 1920 τα κορίτσια αρχίζουν να πηγαίνουν στο σχολείο και μερικές φορές προχωρούν και σε ανώτερες σπουδές (μαίες, δασκάλες κλπ.). Σημειώνω ότι στο δημοτολόγιο του 1914 του Κουβαρά δηλώνεται μόνο μια μαθήτρια 10 ετών και ένας μαθητής 15. Πρόκειται για τα παιδιά του ιερέα.
57. *Augustins, Esquisse*, δ. π. σ. 44 και 66· πρβ. και *E. Le Roy Ladurie, Structures familiales et coutumes d' heritage en France au XIVe siècle: Système de la coutume*, Annales E.S.C. ειδ. τεύχ. 1972: Famille et Société, σ. 825 - 846.
58. Υπήρχε και η δυνατότητα μεταβίβασης μόνο δέντρων, χωρίς τη γη τους, π.χ. ελαιόδεντρων. Μερικές φορές τα ελαιόδεντρα τα μεταβίβαζαν στις κόρες και τη γη τους στους γιους. Για το νομικό αυτό πρόβλημα, βλ. *N. Πανταζόπουλον*, «Παροικικό δίκαιο». Συμβολή στην έρευνα της λαϊκής γεωργικής δικαιοπραξίας. Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου «Ο αγροτικός κόσμος στον

μεσογειακό χώρο» (Αθήνα 4 - 7 Δεκ. 1984), Αθήνα 1988, σ. 24 - 43. Τα ρητινόδεντρα παρουσιάζονται σπάνια στα συμβόλαια. Ουσιαστικά δεν πρόκειται για μεταβίβαση κυριότητας αλλά χρήσης, εφόσον τα πευκοδάση τα νοίκιαζαν από το δημόσιο.

59. *Madan, The Joint Family*, δ.π.
60. Ποσοστό 32% των προικούσμφωνων πριν το 1900 έχουν γίνει μετά το γάμο (βλ. ανακοίνωσή μου στα πρακτικά της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης). Το ποσοστό πέφτει μετά το 1900 σε 20% που σημαίνει, εκτός των άλλων, ότι η ακίνητη περιουσία έχει αρχίσει να μοιράζεται ενωρίτερα.
61. Γι' αυτό το λόγο, ενώ θεωρητικά η απρόκλήρωση ήταν δυνατή, στην πράξη δεν μπορούσε να συμβεί εύκολα στην πολύπυρηνική οικογένεια. Π.χ. σε μια περίπτωση από την Κερατέα, ο πατέρας «έκανε πέρα» όπως λένε, το γιο και δεν του έδωσε τίποτα, γιατί παντρεύτηκε πριν από τις αδελφές του. Αυτός όμως πήρε το μεριδίο του στον τελικό διακανονισμό των αδελφών μετά το θάνατο των γονιών τους. Αποκλήρωση δεν γινόταν ούτε στις περιπτώσεις, όπου οι γιοι πήγαιναν σώγαμπροι. Λένε: «έπαιρναν λίγα κτήματα, για να μην τους πουν ότι πήγαν χωρίς παντελόνι, ζεβράκωτοι».
62. Στα συμβόλαια που αφορούσαν συγκατοίκηση συχνά καθοριζόταν σε ποιο δωμάτιο θα διέμεναν οι γονείς ή αν θα έχτιζαν τα παιδιά άλλο, ειδικά γι' αυτούς (γεροντικό).
63. Ορισμένοι γιοι εργάζονταν στα μεταλλεία μέχρι να παντρευτούν και βοηθούσαν οικονομικά τους γονείς, γι' αυτό είχαν περισσότερα δικαιώματα. Στον τελικό διακανονισμό μεταξύ των αδελφών τα κτήματα που είχαν δοθεί με πωλητήρια δεν έμπαιναν στο λογαριασμό. Σ' αυτές τις περιπτώσεις λένε ότι «ο πατέρας των τα είχε κάνει της πουλησίας».
64. Με τα συμβόλαια (προικούσμφωνα, δωτηρήρια, πωλητήρια κλπ.) δεν γινόταν συνήθως άμεση μεταβίβαση των ακίνητων (κτημάτων και οικιών). Οι γονείς τα παραχωρούσαν μετά θάνατο ή κρατούσαν εφ' όρου ζωής τη νομή και την επικαρπία, μεταβιβάζοντας μόνο τη ψιλή κυριότητα.
65. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, όταν χρειαζόταν να πουλήσει ένας αδελφός, καλούσε και τους υπόλοιπους να υπογράψουν.
66. Ο μικρός αριθμός εξηγείται, γιατί η μεταγραφή τους δεν ήταν υποχρεωτική. Οι διαθήκες παρέμεναν στο αρχείο του συμβολαιογράφου μετά τη δημοσίευσή τους στο πρωτοδικείο.
67. Αυτός ο όρος υπήρχε μερικές φορές και σε άλλα συμβόλαια μεταβίβασης προς τους γιους (δωτηρήρια, πωλητήρια κλπ.).
68. Λένε: «ντο ντάμε κτήμαν» (= θα μοιράσουμε το κτήμα) ή «ντο βούμε σινόριτέ» (= θα βάλουμε σύνορα).
69. Το μοίρασμα της ακίνητης περιουσίας με κλήρους είναι πανάρχαιο. Τα ξυλάκια (κλάροι, κλήροι) δίνουν την ονομασία τους στα αγροτεμάχια (κληροτεμάχια). Η διαδικασία ανάγεται σε φυλετική οργάνωση της κοινωνίας, πρβ. *E-leuvθ. Π. Αλεξάκη*, Τα γένη ό. π., σ. 204· *M. Herzfeld*, Social Tension and Inheritance by Lot in Three Greek Villages, Anthropological Quarterly 34 (1980) 91 - 100· *H. L. Levy*, Property Distribution by Lot in Present Day Greece, Transactions of the American Philological Association 87 (1956) 42 - 46· και ελληνική μετάφραση στην Επετηρίδα της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτι-

κών Επιστημών 1976 - 77, σ. 391 - 396.

70. Η μοναδική περίπτωση που γνωρίζω χρονολογείται από τον περασμένο αιώνα και αφορούσε ξένους γαιοκτήμονες, μεταξύ των οποίων και τη Μαρία σύζυγο Γ. Στάικου που έλαβε κτηματική έκταση κοντά στα Καλύβια.
71. Στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα τα μικρά κομμάτια γης λέγονται γενικά τσίκες (τσίκε) και τα μικρά τετράγωνα «τσικαντέρρουδε» (= ψίχουλα). Όταν το χωράφι δεν είχε ομοιογενές έδαφος από άποψη ποιότητας, το μοιραζαν σε τετράγωνα κομμάτια, ώστε να πάρουν όλοι εξίσου καλές και κακές εκτάσεις. Τα κομμάτια αυτά τα έλεγαν και «τάκους».
72. Μερικές φορές άτεκνες χήρες πουλούσαν τα μερίδιά τους στους κουνιάδους τους και επέστρεφαν στα χωριά τους. Κάποτε ανύπαντρη αδελφή, ανήμπτορος αδελφός ή θείος χωρίς παιδιά παραχωρούσαν στον αδελφό ή στον ανιψιό την περιουσία τους (κτήματα, οικίες) έναντι συμβίωσης και φροντίδας μέχρι τέλος της ζωής τους στη συγγενική οικία (γηροκόμι). Οι δικαιοπραξίες αυτές γίνονταν, για να μη διεκδικήσουν μετά το θάνατο τους μερίδιο και οι άλλοι συγγενείς.
73. Π.χ. στην Κέα μεγάλος αριθμός συμβολαίων έχουν γίνει με σκοπό τη συγκέντρωση των κτημάτων. Τη διαπίστωση αυτή έκανα μετά από πολύμηνη έρευνα στα Βιβλία Μεταγραφών του νησιού.
74. Ορισμένοι πληροφορητές υποστηρίζουν ότι «ήθελαν να δώσουν τα κτήματα στα αγόρια, για να μείνουν στο όνομα». Όμως αν δεν τα μοιράζαν σωστά, τ' άλλα αδέλφια θα έλεγαν ότι μέθυσαν τον πατέρα και τα πήραν». Λένε επίσης ότι μερικές φορές έδιναν στις κόρες δευτερεύουσας αξίας κτήματα (άγονα, χέρσα ή μακριά από το χωριό). Κάποτε αυτή η διάκριση γινόταν και σε βάρος γιων. Τα κτήματα δόμως αυτά που βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα απόκτησαν τεράστια αξία με την οικοπεδοποίηση μετά το 1950. Αποτέλεσμα: δικαστικές διεκδικήσεις από τα παιδιά που είχαν πάρει πιο εύφορα κτήματα αλλά δεν απέκτησαν τόσο μεγάλη αξία, με πρόφαση ότι αδικήθηκαν από τον πατέρα. Αδικία σε βάρος αδελφής από τους αδελφούς με την παραχώρηση μικρότερης κληρονομικής μερίδας οδηγούσε αναπόφευκτα πέρα από τις δικαστικές διεκδικήσεις, στην εχθρότητα ενός ολόκληρου κλάδου εκ θηλυγονίας του σογιού και συνήθως την απέφευγαν. Σε μια σπάνια περίπτωση που γνωρίζω πρώτα και δεύτερα ξαδέλφια δεν μιλιούνται μέχρι σήμερα. Πάντως η γενική αντίληψη είναι ότι, ενώ η αδελφή έπαιρνε μικρότερο μερίδιο ακίνητης περιουσίας, με τα κινητά και τα μετρητά της προίκας στο σύνολο του υπερέβαινε το μερίδιο του αδελφού.
75. Ισχύει περισσότερο στην Κερατέα και τα Καλύβια. Στον Κουβαρά οι πληροφορητές αναφέρουν ότι «προτιμούσαν τα κτήματα να τα δώσουν σε δικούς». Γενικά, πιστεύουν πως το να πουλήσουν τα κτήματα σε ξένους, ενώ τα ζητούσαν συγγενείς, ήταν ένδειξη διχόνοιας και φθόνου.
76. Όταν έγιναν οι απαλλοτριώσεις για τον παραλιακό δρόμο και ορισμένες περιοχές απόκτησαν μεγαλύτερη αξία, πολλοί δεν αναγνώρισαν τις ανεπίσημες ανταλλαγές.
77. Η υπερμοιρία συνδέεται με την οικογένεια - κορμό και συνήθως με τη μοναδική διαδοχή, σε αντίθεση με το μοιρασμα κατ' ισομοιρία που έχει σχέση με την πολυπυρηνική οικογένεια και την πολλαπλή διαδοχή: *Augustins, Esquisse, ο.π., σ. 60· Madan, The Joint Family, ο. π., σ. 12.* Πάντως στη ΝΑ. Αττική πριν το

1940 η υπερμοιρία σπάνια στήμαινε και μοναδική διαδοχή, παρόλο που μερικές φορές ήταν τετραπλάσια ή πενταπλάσια. Για τη σχέση υπερμοιρίας και οικογένειας - κορμού στους αλβανόφωνους κατοίκους του χωριού Βουρκωτή της Άνδρου, όπου όμως δεν υπήρχαν πολυπυρηνικές οικογένειες, βλ. Irène Toundassakis, *La structure sociale et le système de parenté dans le village de Vourkoti Andros*, Memoire de D.E.A. 'Ecole des Hautes 'Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι 1985, (πολυγραφημένο), σ. 25 - 26· της ίδιας, *La transmission des biens au village albanophone de Vourkoti (Andros Grèce)*, 'Etudes et Documents Balkaniques et Méditerranéens, αρ. 13, σ. 67 - 68.

78. Η προσφορά για τη συντήρηση ήταν ανάλογη με την περιουσία. Αναφέρω μερικά παραδείγματα: 1) Υποχρέωση προγονού στη μητριά 30 δρχ. το χρόνο (1858). 2) Σώγαμπρου στα πεθερικά 40 δρχ. το μήνα (1861). 3) Παντρεμένης κόρης στη μητέρα 1/2 κοιλό σταριού, 1 οκά ψωμί, 1 1/2 οκά κρέας, 1 1/2 δρχ. το μήνα (1874). 4) Παντρεμένης κόρης στους γονείς 3 κοιλά σταριού, 5 οκάδες ελιές, 30 βότζες κρασί το χρόνο (1876). 5) Γιων στη μητέρα 20 δρχ. το χρόνο (1877). 6) Προγονών στη μητριά 3 κοιλά σταριού το χρόνο (1874). 7) Γιων στον πατέρα 30 δρχ. το μήνα (1896). Το κοιλό = 20 περίπου οκάδες, η βότζα = 2 περίπου οκάδες: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, Νεοελληνική Μετρολογία. Παραδοσιακά μέτρα και σταθμά. Εθνογραφική μελέτη. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1989 (πολυγραφημένο), σ. 316 και 413.
79. Παραθέτω αποσπάσματα από δύο τέτοια έγγραφα: 1) Η Σ. χήρα Γ. Ρ. (με διερμηνέα) δυνάμει δωρητηρίου συμβολαίου δώρησε προς τους υιούς της θυγατρός της Κ. συζύγου Μ. Λ. πάσαν την υπό αυτής κατεχομένην ακίνητον περιουσίαν της ευρισκομένην εν τη περιφερείᾳ Κερατέας του δήμου Λαυρείου. Την δωρεάν αυτήν ο πατήρ των τέκνων Μ. Λ. απεδέχθη και υπεσχέθη δυνάμει των συμβολαίου να την συντηρή εφ' όρου ζωής. Διέμεινε παρά τη οικία τούτου σχεδόν τρία έτη ένθα και ειργάζετο αναλόγως των δυνάμεών της, ο δε Μ. Λ. πατήρ των τέκνων εκαρπούτο την περιουσίαν εις το διάστημα τούτο ότε ένεκα του γήρατός της δεν ήδυνατο να εργάζηται. Τούτων ούτως εχόντων, ο Μ. Λ. βλέπων ότι τους γίνεται βάρος εσκέφθη και χωρίς να χρονοτριβή την απέπεμψε της οικίας του και ούτω αυτός μεν παρέβη τους όρους του συμβολαίου και εφάνη αχάριστος προς αυτήν, ήτις τότε ηναγκάσθη να καταφύγῃ εις την ετέραν θυγατέρα της Κ. σύζυγον Σ. Σ. εις τα δύο τέκνα Δ. και Γ. της οποίας με τους ιδίους όρους εδώρησε το μερίδιον το οποίον της θυγατρός της Κ. συζύγου Μ. Λ. είχε παραχωρήσει άνευ συμβολαίου. Άλλα και αυτή και οι ανωτέρω υιοί της εφάνησαν αχάριστοι και την αιέπεμψαν εκ της οικίας των παραβαίνοντες και αυτοί τους όρους του συμβολαίουν. Ήδη ένεκεν των ανωτέρω λόγων ανακαλεί και θεωρεί άκυρα καθ' ολοκληρίαν και ως χάρτην άγραφον τα ανωτέρω δύο δωρητήρια συμβόλαια, ήτοι το προς τους υιούς του Ν. Λ. και το προς τους υιούς του Σ. Σ. και κατά συνέπειαν τα δια των ανωτέρω συμβολαίων δωρηθέντα προς τους ανωτέρω κτήματα δωρεί και παραχωρεί από σήμερον προς πάντας ίνα τα διανείμον μεταξύ των εξ ίσου, καθώς επίσης θέλουν διανείμει εξ ίσου και τα έτερα δύο μερίδια των κτημάτων της τα προ καιρού δοθέντα άνευ συμβολαίου προς τας θυγατέρας της Κ. σύζυγον Σ. Σ. και Δ. σύζυγον Γ. Μ. ήτοι την κατεχομένην υπό των θυγατέρων και των εγγονών της περιουσίαν της θέλουν διανείμει εξ ίσου εις τρία μερίδια από σήμερον και οι τρεις θυγατέρες (Λαυρείου, τόμ. 12ος, αρ. 567). 2) Η Σ. χήρα Γ. Δ. ανακαλεί την δωρεάν της την οποίαν έκαμε προς τον υιόν της Ι. Γ. Δ. διά δωρητηρίου

- συμβολαίον διὰ την πρὸς αὐτήν αγνωμοσύνην του καὶ διὰ τῆς παρούσης δῆλοί ὅτι ἔχουσα υποχρεώσεις πρὸς τὸν νιόν της Α. Γ. Δ. απέναντι τῶν ὀσῶν παρ' αὐτού ἐτύχε περιποίησεων καὶ περιθάλψεων εἰς ανταμοιβὴν αὐτών δωρείται πρὸς αὐτὸν τὸν νιόν της Α. τα εφεξῆς ἥτοι: 1) Ἐνα γρασιδότοπον κείμενον εντός του χωρίου Κουβαρά εκτάσως τριῶν στρεμμάτων (περιγραφή) 2) Τρία ελαιόδεντρα εκτός της γῆς των (περιγραφή) 3) Ἀπαντα τα εν τη κατά το χωρίου Κουβαρά οικία του Ι.Γ.Δ. ενωπάρχοντα ιδικά της ἐπιπλα, σκεύη καὶ τιμαλφή κοσμήματα, ἀτίνα ἥθελον περιέλθει εἰς τὴν κατοχὴν του δωρεοδόχου νιού της Α. μετά τῶν θάνατὸν της (Λαυρείου, τόμ. 26ος, αρ. 1669). Τα ἔγγραφα χρονολογούνται το 1877 καὶ το 1887.
80. Πρόκειται για συνέχεια της «προγαμιάς δωρεάς» με τη διαφορά πως τα δώρα δεν περιορίζονται σε κινητά καὶ κοσμήματα αλλά περιλαμβάνουν καὶ ακίνητα. Επίσης στο ὅτι προσφέρονται μόνο στη νύφη που θα γηροκομήσει τα πεθερικά. Αρκετές φορές εξάλλου τα πεθερικά δωρίζουν στη νύφη ακίνητα με τη δικαιολογία ὅτι δεν της ἔκαναν γιορυτάνι (περιδέραιο) ή μπελετζίκια (βραχιόλια) κατά το γάμο.
81. Πριν το 1900, κοντά στον πατέρα ή σε πατροπλευρικούς συγγενείς 31,3%, σε μητροπλευρικούς συγγενείς 18,7%, σε ἀσχετούς 50%. Τα ποσοστά αυτά επιβεβαιώνουν αφ' ενός τον πρώιμο νεοτοπικό γάμο, αφ' ετέρου την αὐξηση τῶν περιπτώσεων γυναικοπατροπικού γάμου τον επόμενο αιώνα. Η τελευταία εξέλιξη συνδέεται με τη συχνότερη προικοδότηση της νύφης με πατρικό οικόπεδο.
82. Οι πληροφορητες αναφέρουν ὅτι «ο πατέρας του γαμπρού ἡταν υποχρεωμένος να του κτίσει σπίτι. Ἡταν προτιμότερο, για να ἔχουν τη νύφη στην υποταγή του ἄνδρα και των πεθερικῶν». Πάντως η οικία πολλές φορές κτίζοταν σε οικόπεδο της νύφης με ἔξοδα του γαμπρού ἡ σε οικόπεδο του γαμπρού με προικά χρήματα της νύφης. Πρβ. «το αγόρι εἶχε εδώ το σπίτι, τώρα στην Αθήνα πρέπει να ἔχει η νύφη· και αν δεν είχε, κάνανε κουκούλι, κάνανε προκοπή και φτιάχνανε. Ο πεθερός τον βοηθούσε τον γαμπρό».
83. Σ' αυτές τις περιπτώσεις μπορούσαν να μεταβιβαστούν καὶ με «διανομές εν ζωῇ» (νεμήσεις). Παραθέτω δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: 1) Ο Γεώργιος Π., κτηματίας, καὶ η σύζυγός του Σοφία, κάτοικοι Κερατέας, μοιράζουν δύο οικίες, που ἔχουν εκ πατρομητρικής κληρονομιάς καὶ αγοράς, στα τρία παιδιά τους ἥτοι: α) Την πρώτη οικία που είναι διαιρημένη σε πολλά δωμάτια, με το πατήτηρι, το πηγάδι, το σταύλο, το περιβόλι καὶ το οικόπεδο στο γιο τους Κώστα, μαζί με όλα τα πράγματα, ἐπιπλα οινοβάρελα, ρουχισμό, εργαλεία, ζώα κλπ. καὶ ὄσα βρεθούν μετά το θάνατο των γονιών. β) Τη δεύτερη οικία με το οικόπεδό της καὶ το οικόπεδο της πρώτης οικίας εξ αδιανεμήτου στις δύο παντρεμένες κόρες τους Μαρία καὶ Αναστασία. Ὁροι: κανεῖς δεν ἔχει δικαίωμα, ούτε οι γονεῖς, να εκποιήσει η υποθηκεύσει τα παραπάνω ακίνητα, εφόσον αυτοί ζουν. Στη «μεγάλῃ οικίᾳ» που παραχωρούν στο γιο τους Κώστα θα παραμείνουν οι γονεῖς εφ' όρου ζωῆς (Θορικών, τόμ. 9ος, αρ. 346). 2) Η μητέρα Μαρία σύζυγος Ι. Μ. κάτοικος Κερατέας ἔχει εκ πατρομητρικής κληρονομιάς ἑνα οικόπεδο στην Κερατέα, στο οποίο ἔχει κτίσει διάφορα δωμάτια, με αυλή, πηγάδι, πλυντήριο κλπ. Την περιουσία αυτή μοιράζει στα τέσσερα παιδιά της ἥτοι: α) Στην παντρεμένη κόρη της Αναστασία το πρώτο δωμάτιο κοντά στην εμβασία καὶ το μισό μαγειρείο, που πρέπει να το μοιράσει με τον

αδελφό της Αντώνη. β) Τα δυο συνεχόμενα δωμάτια στον Αντώνη. γ) Το τέταρτο και πέμπτο δωμάτιο στην παντρεμένη κόρη της Αγγελική. δ) Το έκτο και έβδομο δωμάτιο προς βορρά στον Γιώργο. Στην Αγγελική παραχωρεί το προς βορρά του πηγαδιού μαγειρείο. Το προς νότο του πηγαδιού μαγειρείο το παραχωρεί στον Αντώνη και στην Αναστασία να το μοιράσουν. Δηλαδή το δωμάτιο της Αναστασίας έχει προς βορρά το μεσότοιχο της Αγγελικής κλπ. Όροι: το πηγάδι, το προαύλιο, η αυλόθυρα, το αποχωρητήριο, το οικόπεδο παραμένουν αδιανέμητα σε κοινή χρήση. Επίσης να περιποιούνται και να τρέφουν τη μητέρα και το σύζυγό της κατά το δυνατό. Οι γονείς θα παραμείνουν στην οικία (Θορικίων, τόμ. 9ος, αρ. 416). Τα συμβόλαια χρονολογούνται το 1893 και το 1897.

84. Πριν το 1900, με αδελφούς 66,5%, με αδελφές 33,5%.
85. Πριν το 1900, κοντά στο πατέρα ή σε πατροπλευρικούς συγγενείς 41,4%, σε μητροπλευρικούς συγγενείς 20,6, σε άσχετους 38%. Τα ποσοστά αυτά δεν διαφέρουν σημαντικά από εκείνα των αιώνα μας.
86. Ειδικότερα με προικοσύμφωνα σε ποσοστό 78,5% στην πρωτότοκη, 7% σε μια μεσαία και 14,5% στην τελευταία. Παρατηρούμε κάποια ομοιότητα με ανάλογη συνήθεια στα νησιά του Αιγαίου (Κυκλαδές κλπ.), με τα οποία άλλωστε γειτνιάζει η περιοχή: *B. Vernier, Filiation, règles de résidence et pouvoir domestique dans les îles de la Mer Egée. Femmes et patrimoine dans les sociétés rurales de l'Europe Méditerranéenne* (επιμ. G. R. Giordani), C. N. R. S., Παρίσι 1987, σ. 365 - 400.
87. Αν είχε συμβεί, τη μεταβίβαζε η πεθερά της. Η πρακτική αυτή όμως δεν ήταν πολύ συνηθισμένη.
88. Οι οικογένειες αυτές είχαν, όσο γνωρίζω, περισσότερο πατριαρχική οργάνωση. Κατά κανόνα πάντως οι διεκδικήσεις δεν κατέληγαν σε δικαστικές αποφάσεις αλλά γινόταν ρύθμιση έγκαιρα στο συμβολαιογραφείο. Αναφέρω μερικά παραδείγματα συμβιβασμών: 1) Θείας με ανιψιούς, γιους του ετεροθαλούς αδελφού της σε αξιώσεις επί μητρικής της κληρονομιάς. Έλαβε κτήματα και μετρητά (1874). 2) Ανιψιών με θείο, αδελφό μητέρας σε αξιώσεις επί πατρικής κληρονομιάς της μητέρας τους, επειδή αυτή δεν είχε προικοδοτηθεί με το ιδανικό μερίδιο. Έλαβαν κτήματα και μετρητά (1878). 3) Ανιψιού και ανιψιάς με θείο, αδελφό μητέρας τους, σε αξιώσεις επί πατρομητρικής κληρονομιάς της μητέρας τους. Έλαβαν κτήματα (1882). 4) Θείας με ανιψιούς σε αξιώσεις επί πατρικής της κληρονομίας που είχε αφήσει με διαθήκη ο πατέρας της στους εγγονούς, προσβάλλοντας το νόμιμο μερίδιό της. Έλαβε κτήματα (1887).
89. Σε μια περίπτωση άτεκνου ζευγαριού η σύζυγος άφησε στο σύζυγό της μόνο τη νομή της οικίας της, για να τον εμποδίσει να ξαναπαντρευτεί. Την κυριότερη την παραχώρησε στα παιδιά των αδελφάδων της. Στα ανίψια του συζύγου δεν άφησε τίποτα με τη δικαιολογία ότι ο πατέρας του δεν την ήθελε για νύφη. Την οικία είχε κτίσει ο σύζυγος με χρήματά του σε οικόπεδο της συζύγου. Ο Ανδρέας Λεντάκης υποστηρίζει ότι αυτή η κληρονομική αρχή, της οποίας ανάλογη είναι η αρχή το «γονικό στο γονικό», που συναντάμε στα νησιά του Αιγαίου, έχει σχέση με την πρωταρχική οργάνωση σε γένη (*Materna maternis - paterna paternis*, Μηλιακά, τόμ. 2ος, 1985, σ. 457 και 467). Η άποψή μου είναι ότι το παραπάνω έθιμο, που παρουσιάζεται με πολλές μορφές, συνδέεται με το

- προικώδ δίκαιο, το χωρισμό των περιουσιών των συζύγων και την παράλληλη κληρονομιά. Άλλωστε εδώ η κληρονομιά είναι πάντα αμφιπλευρική, γιατί σύμφωνα με την αρχή αυτή μπορούν εξίσου να κληρονομήσουν και τα ανίψια από αδελφή και τα ανίψια από αδελφό: *Flandrin, Families in Former Times* δ.π., σ. 17 - 18.
90. Σε μια περίπτωση από τα Καλύβια η μητέρα έκοψε με το ψαλίδι στη μέση, μια γρίζα της και έδωσε από μισή στις δύο κόρες της. Κατά τον ίδιο τρόπο, κόβοντας στη μέση, τους μοίρασε κι ένα βραχιόλι (*μπελετέκι*) με αλυσσίδες και φλουριά.
91. Αναφέρω το «Τσιφλίκι του Ολύμπου» και το λεγόμενο «Τουρκικό Χωράφι». Αποδεικνύεται εξάλλου και από διάφορες τοποθεσίες με ονόματα Τούρκων γαιοκτημόνων, π.χ. Μουσταφά, Σαλίμ κ.ά., καθώς και από την παρουσία στα συμβόλαια Τούρκων ιδιοκτητών, όπως ο Ιμπραήμ ο Μεσογείτης, ο Χαμουζά εφέντης κλπ. Σύμφωνα με ορισμένους περιηγητές τα κτήματα τα οικειοποιήθηκαν οι Τούρκοι από τους χωρικούς, επειδή δεν είχαν να πληρώσουν τους φόρους: *K. Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700, β' έκδοση, Αθήνα 1972, σ. 681· Χρήστου Γ. Ρώμα, Η Κερατέα της Αττικής, «Χρυσή Τομή», Κερατέα 1987, σ. 51.*
92. Μεταξύ αυτών πρέπει να ήταν και ο Σταύρος Κολιαπρίφτης από τον Κουβαρά, ο οποίος είχε στη διάθεσή του πάνω από 1.000 στρ. και ήταν ο μόνος που κυκλοφορούσε τότε, όπως λένε, με σελωμένο άλογο. Αυτός πρέπει να είχε αγοράσει και την οικία με τις διπλές καμάρες από τον Τούρκο γαιοκτήμονα (μπέη).
93. Οι κάτοικοι της Κερατέας υποστηρίζουν ότι η επέμβαση του δημοσίου έγινε, γιατί πουλούσαν τη γη στους Γάλλους επιχειρηματίες με κίνδυνο η περιοχή να μετατραπεί σε γαλλικό προτεκτοράτο. Η αμφισβήτηση του δημοσίου έθεσε τέρμα σ' αυτές τις αγοραπωλησίες. Αντίθετα, το ελληνικό δημόσιο προέβαλλε σαν δικαιολογία ότι οι αγοραστές δεν υπέβαλαν έγκαιρα τη δήλωση της αγοράς των κτημάτων από τους Τουρκους. Η δικαστική διαμάχη έληξε υπέρ των κατοίκων της Κερατέας το 1981, αν και το θέμα δεν έχει διευθετηθεί ακόμα διοικητικά: βλ. *Χρήστου Στρατοκόπου, Η Κερατέα της Αττικής, Εν Αθήναις 1925, σ. 57· Ρώμα, Η Κερατέα, δ.π., σ. 150 κε.*
94. Βλ. πρόχειρα Δ.Κ. Ψυχογιού, Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα. Εκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987.
95. Το 1911 που έγινε η πρώτη αναλυτική απογραφή της γης και της χρήσης της τα καλλιεργήσιμα κτήματα (καλλιέργεια και αγρανάπαυση) ήταν για τους τρεις οικισμούς 46.954 στρ. (πηγή ΕΣΥΕ). Το 1911 η περιουσία της Μαρίας συζ. Ιω. Λογοθέτη, κόρης του Αντωνίου και εγγονής του Παναγιώτη Μαρκέλου, ο οποίος είχε αγοράσει το «Τσιφλίκι του Ολύμπου» και το «Τουρκικό χωράφι» από τους Τουρκους, είχε έκταση 26.519 στρ. Ο Παναγιώτης Μαρκέλος είχε ακόμα δύο κόρες και δύο γιους, που είχαν πάρει ανάλογα μεριδία. Σημειώνω ότι το 1891 που έγινε η διανομή της κληρονομιάς του Παναγιώτη Μαρκέλου η συνολική έκταση της γης έφθανε τα 45.717 στρ. Το «Τσιφλίκι του Ολύμπου» και το «Τουρκικό Χωράφι» τα είχε αγοράσει ο Παναγιώτης Μαρκέλος

- από Τούρκο γαιοκτήμονα με χρήματα ενός βλαχοποιμένα υπό τον όρο να του επιτρέπει να διαχειμάζει εκεί με τα ζώα του. Η πληροφορία αυτή αποδεικνύει τη σχέση τσιφλικιών και μεγάλης κτηνοτροφίας.
96. Πρόκειται για τους γαμπρούς και κληρονόμους του Παναγιώτη και του Αντωνίου Μαρκέλου: Γ. Μελισσουργό, Δ. Τσίτσο, Ιω. Λογοθέτη. Επίσης τον Παναρίτη στην Κερατέα, τους Θανάση Γκίνη, Σταύρο ΚολιαΠρίφτη και Σταμ-Γκίνη στον Κουβαρά. Ο καθένας διέθετε γη που ξεπερνούσε τα 1.000 στρ.
97. Σ' αυτούς περιλαμβάνονται ο Μάρας ή Πέτρου, ο Στάικος, ο Σωτήρχος, ο ΣταμΒασίλης, ο ΚωτσοΦιλιππής στα Καλύβια· ο Στέφας, ο Βρανάς, ο Παναγιώτου, ο Δροσόπουλος, οι αδελφοί Φιλιππάγκου στην Κερατέα. Οι παραπάνω διέθεταν από 500 ώς 1.000 στρ.
98. Σ' αυτούς περιλαμβάνονται ο Ιατρού, ο Ρώμας, ο Λιάγκης, ο Σίνης κλπ. στην Κερατέα· ο Πανουργιάς, ο Λαδάς, ο Κόλιας κλπ. στα Καλύβια με 200 ώς 500 στρ.
99. Κατά την αγορά των μοναστηριακών και των άλλων κτημάτων μετά το 1870 οι εύποροι, οι «νοικοκύρηδες», όπως τους λένε, αγόρασαν μεγαλύτερες εκτάσεις. Οι πληροφορητές αναφέρουν ότι η γη είχε χωριστεί ανάλογα με την αξία της σε κτήματα των 100 δρχ. (20 - 30 στρ.), σε κτήματα των 300 δρχ. (30 - 50 στρ.), σε κτήματα των 600 δρχ. (60 - 70 στρ.), σε κτήματα των 1.000 δρχ. (100 στρ.). Αυτοί που είχαν ήδη μεγάλα κτήματα και διέθεταν μετρητά βρίσκονταν σε ευνοϊκότερη θέση να αγοράσουν περισσότερη γη.
100. Μετά το 1870 οι κατασχέσεις γίνονταν με ενυπόθηκα δάνεια ή με την μέθοδο της εξώνησης από πλούσιους κτηματίες ή εμπόρους και οδηγούσαν στην αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής. Λόγω της αθρόας αγοράς γης από τους πλούσιους κτηματίες κυκλοφορούσαν διάφορες ιστορίες για ανεύρεση θησαυρών με χρυσά κωνσταντινάτα, για συνεργασία με ληστές που τους άφηναν χρήματα και άλλα σχετικά.
101. Αυτό συνέβαινε συνήθως κατά το σχηματισμό των καινούριων οικογενειών. Π.χ. ο Γ. Α. από τα Καλύβια κατά το γέμο του το 1932 φύτεψε 150 ελαιόδεντρα. Η επέκταση της ελαιοκαλλιέργειας γινόταν σε κτήματα κοντά στους οικισμούς με εμβολιασμό αγριελιών ή με φυτά που έπαιρναν από τα φυτώρια του Μελισσουργού με όχι τόσο ορθόδοξο τρόπο.
102. Υπήρχαν μεγάλα κτήματα που είχαν διαιρεθεί σε είκοσι οκτώ κομμάτια. Η περιουσία του Μάρα που ξεπερνούσε αρχικά τα 1.000 στρ., παρά τις αγορές, διαιρέθηκε σε πρώτη φάση σε ένδεκα μεγάλα μερίδια, όσα και οι κληρονόμοι του και σε ακόμα περισσότερα στην επόμενη φάση. Αγρός έκτασης 5 - 6 στρ., ο οποίος με τις συνεχείς διαιρέσεις περιορίζοταν στα 300 - 500 τ.μ., αν είχε καλό χώμα, αναγκαστικά μετατρεπόταν σε αμπέλι. Σημαντικό ρόλο στον τεμαχισμό έπαιξε και η αγρανάπαυση. Αν κάποιος είχε τρία παιδιά, έπρεπε να μοιράσει τη γη σε εννιά κομάτια και όχι σε τρία, γιατί οι ζώνες αγρανάπαυσης αρχικά ήταν τρεις και αργότερα από ανάγκη περιορίστηκαν σε δυο. Αυτό γινόταν κατά κανόνα με τα σιταροχώραφα και τα κριθαροχώραφα, αλλά συχνά και με τα αμπέλια και τους ελαιώνες που μοιράζονταν κατά λουρίδες φυτειών.
103. Το φαινόμενο της αλλαγής των καλλιεργειών λόγω συρρίκνωσης του κλήρου έχει παρατηρηθεί και σε άλλες χώρες: *H. Smith. Family and Class. The Household Economy of Languedoc Winegrowers 1830 - 1870, Journal of Family Hi-*

- story 9 (1984) 64 - 76. Στη ΝΑ. Αττική η ανάγκη αντικατάστασης των καλλιεργειών φαίνεται και μέσα σε δικαστικές αγωγές του περασμένου αιώνα. Π.χ. σε μια περίπτωση η μονή Πετράκη ενήγαγε δικαστικά τον αγρολήπτη, γιατί επιχείρησε να μετατρέψει τη συμφωνημένη με συμβόλαιο σιτοκαλλιέργεια σε αμπελοκαλλιέργεια (εξώδικο, Αθήναι 16 Φεβρ. 1866). Βλ. επίσης για την κρυφή αμπελοκαλλιέργεια μέσα στα σιταροχώραφα: Γ. Δ. Χατζησωτηρίου, Ο αγροτικός βίος και οι εργασίες του παλαιού Μεσογείτη. Τα εργαλεία του και η ορολογία τους, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια Αττικής 5 - 8 Νοέμβρη 1987), Καλύβια 1988, σ. 521. Ένας άλλος λόγος ήταν και η προσπάθεια απόκτησης εμφυτευτικών δικαιωμάτων. Σημειώνω ότι πριν το 1940 είχε γίνει προσπάθεια ανάπτυξης της καπνοκαλλιέργειας αλλά δεν συνεχίστηκε. Η καλλιέργεια απαγορεύτηκε από την κυβέρνηση, γιατί η ποιότητα του καπνού δεν ήταν καλή εξαιτίας του εδάφους. Δεν υπήρχε επίσης δύνατότητα για επέκταση των ποτιστικών κτημάτων (κήποι, περιβόλια κλπ.) λόγω έλλειψης νερού και τεχνικών μέσων.
104. Κατά τους πληροφορητές για να ζήσει μια οικογένεια σήμερα αποκλειστικά από το γεωργικό επάγγελμα πρέπει να διαθέτει τουλάχιστον 100 στρ. Αυτό οφείλεται και στην εντατικοποίηση και την εκμηχάνιση της γεωργίας (τρακτέρ κλπ.). Τότε όμως δύες οι εργασίες γίνονταν με τα χέρια και οι δυνατότητες ήταν μικρές. Ένας ενήλικας, άνδρας ή γυναίκα, μπορούσε να καλλιεργήσει έκταση περίπου 20 στρ. αγρών. Επομένως μια πυρηνική οικογένεια με μικρά παιδιά δεν μπορούσε να δουλέψει πάνω από 40 στρ. το χρόνο. Για να μπορέσει όμως να έχει κάποια απόδοση η γη, έπρεπε η οικογένεια να διαθέτει αρχικά 120 στρ., αργότερα 80 στρ. (ανάλογα αν οι ζώνες της αγρανάπαυσης ήταν τρεις ή δύο). Για την ζωάρκεια (συντήρηση) εξάλλου της οικογένειας την περίοδο της καλλιέργειας των δημητριακών χρειάζονται περίπου 5 στρ. για ένα ενήλικα ή για δύο ανήλικα παιδιά. Επομένως μια πυρηνική οικογένεια με τέσσερα παιδιά έπρεπε να διαθέτει τουλάχιστον 15 στρ. και με την αγρανάπαυση 45 ή 30 στρ. Τα πράγματα αλλάζουν με την αμπελοκαλλιέργεια και την ελαιοκαλλιέργεια. Σ' αυτές τις περιπτώσεις το 1/2 της παραπάνω έκτασης ήταν αρκετό. Σημειώνω ότι κατά τις απαλλοτριώσεις των κτημάτων το 1923 και το 1926, τα 75 στρ. θεωρήθηκαν βιώσιμος κλήρος για τους γεωργούς και τα 18 στρ. γι' αυτούς που ασχολούνταν και με άλλα επαγγέλματα. Πάντως άποψη των κατοίκων είναι ότι στις αρχές του αιώνα μας τα 200 στρ. ήταν μικρός κλήρος και ο κάτοχος του μάλλον φτωχός. Αυτό εγμέρει είναι σωστό, αν υπολογιστεί ότι κάθε φορά λόγω της αγρανάπαυσης καλλιεργούσαν το 1/3 της έκτασης. Σημειώνω ότι πριν το 1940 υπήρχαν οικογένειες που η παραγωγή τους έφθανε και τις 25.000 οκάδες στάρι ή κριθάρι το χρόνο. Όμως μέρος μόνο χρησιμοποιούσαν γι' αυτοκατανάλωση, το υπόλοιπο το εμπορευματοποιούσαν, για να προμηθευτούν τα άλλα απαραίτητα αγαθά από την αγορά. Δεν μπορούσαν όμως να διαθέσουν εύκολα το προϊόν, το οποίο αναγκαστικά είχε πολύ χαμηλή τιμή. Λένε: «τότε πήγαινε το πράμα στον παρά, ενώ τώρα πάει ο παράς στο πράμα». Το ίδιο ισχύει και για το μούστο.
105. Στο δημοτολόγιο του 1914 του Κουβαρά οι αρχηγοί των πολυπυρηνικών οικογενειών δηλώνονται συχνά ως κτηματίες, ενώ οι γιοι τους ως γεωργοί ή εργάτες στα μεταλλεία του Λαυρείου από την ηλικία ήδη των 16 ετών.

106. Πρβ. Γ. Δ. Χατζησωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμητού περιοχών (1205 - 1973)*, Αθήναι 1973, σ. 271 - 275.
107. Με χρήση λιπασμάτων, τρακτέρ κλπ.
108. Π.χ. ο Β. Γ. από τα Καλύβια εγκατέλειψε τη σιτοκαλλιέργεια το 1963 - 1965. Τα κτήματα βγήκαν από την αγρανάπαυση. Το 1960 αυτός και ο αδελφός του κληρονόμησαν από τους γονείς τους 28 ελαιόδεντρα, γρήγορα όμως τα αύξησαν σε 200 - 300.
109. Πρβ. J. L. Buck, *Chinese Farm Economy*, University of Chicago Press 1930, σ. 334· O. Lewis, *Village Life in Northern India*, University of Illinois Press 1958, σ. 17, πίν. 5.
110. M. I. Nimkoff and R. Middleton, *Types of Family and Types of Economy*, The American Journal of Sociology 66 (1960) 215 - 225. Στην Ελλάδα την άποψη ότι η πολυπυρηνική οικογένεια συνδέεται αποκλειστικά με την κτηνοτροφία έχει διατυπώσει η Μαρία Κουρούκλη (Η οικογένεια στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα. Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, επιμ. Δ. Γ. Τσαούση, «Εστία», Αθήνα 1984, σ. 149 - 157), ξεκινώντας ενδεχομένως από τις πρώτες ανθρωπολογικές μελέτες, που επισημαίνουν αυτή την οργάνωση στους Σαρακατάνους: J. K. Cambell, *Honour, Family and Patronage; A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1964· G. B. Kavadias, *Pasteurs - nomades méditerranéens: Les Saracatsans de Gréce*, Gauthier - Villars, Παρίσι 1965. Στην άποψη αυτή μπορούν να διατυπωθούν ορισμένες αντιρρήσεις. Η πολυπυρηνική οικογένεια συναντίται βέβαια και στους κτηνοτρόφους, νομάδες και ημινομάδες (μεταβατικούς). Όλοι όμως οι πληθυσμοί που ήταν εγκατεστημένοι στα ορεινά και ημιορεινά του ελληνικού ηπειρωτικού χώρου ασχολούνταν με την ημινομαδική ή μεταβατική κτηνοτροφία (transhumance), πράγμα που καθορίζει και τη διάδοση της πολυπυρηνικής οικογένειας στην Ελλάδα. β) Η πολυπυρηνική οικογένεια έχει επισημανθεί και στους γεωργούς που είναι εγκαταστημένοι στα πεδινά σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα και ασχολούνται με την εκτατική καλλιέργεια των δημητριακών. Στη ΝΑ. Αττική, παρόλο που υπήρχαν ορισμένες ντόπιες οικογένειες, εκτός από τους βλαχοποιμένες, οι οποίες διέθεταν κοπάδια, η κτηνοτροφία δεν ήταν κύρια απασχόληση. Σημειώνω ότι το 1911 που έγινε η γεωργοκτηνοτροφική απογραφή και τα τρία χωριά μαζί είχαν 3.997 πρόβατα και 587 γίδια. Ο πληθυσμός των χωριών κατά την απογραφή του 1907 ήταν 5.526 κάτοικοι. Δηλαδή δεν αναλογούντε ούτε ένα ζώο κατά άτομο. Αν υπολογιστεί ότι για την φροντίδα (βοσκή, άρμεγμα κλπ.) 200 ζώων χρειάζονται τουλάχιστον δύο ενήλικα άτομα, προκύπτει ότι η πολυπυρηνική οικογένεια στη ΝΑ. Αττική δεν είχε σχέση με την κτηνοτροφία την περίοδο αυτή.
111. R. L. Blumberg, R. F. Winch, *Societal Complexity and Familial Complexity, Evidence for the Curvilinear Hypothesis*, American Journal of Sociology 77 (1972) 898 - 920.
112. Βλ. την κριτική των B. Pasternak, C. R. Ember and M. Ember, *On the Conditions Favorating Extended Family Households*, Journal of Anthropological Research 32 (1976) 109 - 123. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι οι πολυπυρηνικές οικογένειες εξηγούνται από την ανάγκη παραμονής κάποιου μέλους της οικο-

- γένειας στην οικία, π.χ. της γιαγιάς, για τη φροντίδα και τη φύλαξη των παιδιών, επειδή οι μητέρες απασχολούνται μακριά τους. Η άποψη αυτή παρά τα λογικά επιχειρήματα ελεγχόμενη δεν αποδεικνύεται πάντα ορθή.
113. Ph. E. Moseley, *The Distribution of the Zadruga within Southeastern Europe: Communal Families in the Balkans. The Zadruga* (εκδ. R. E. Byrnes), ό.π., σ. 60.
114. A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, Richard D. Irwin, Homewood Illinois 1966. Η ορθότητα της θεωρίας του Chayanov έχει αμφισβητηθεί από ορισμένους μαρξιστές, όμως οι περισσότεροι αγροτικοί κοινωνιολόγοι και οι ανθρωπολόγοι θεωρούν το έργο του πολύ σημαντικό για την κατανόηση της αγροτικής οικονομίας. Άλλωστε αρχικά για ένα διάστημα πολλοί Σοβιετικοί μαρξιστές μαθήτευσαν στη σχολή του Chayanov. Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι έχουν γίνει πολλές παρεμηνείες του έργου του. Βλ. γενικά: *Mark Harrison, Chayanov and the Economics of the Russian Peasantry*, *The Journal of Peasant Studies* 2 (1975) 389 - 417· *τον ίδιον Chayanov and the Marxists*, *The Journal of Peasant Studies* 7 (1979) 88 - 100· *Utsa Patnaik, Neo - Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and its Fundamental Fallacy*, *The Journal of Peasant Studies* 6 (1979) 375 - 420· E. P. Durrenberger, *Chayanov's Economic analysis in Anthropology*, *Journal of Anthropological Research* 36 (1980) 133 - 148· M. Chibnik, *A Cross - Cultural Examination of Chayanov Theory*, *Current Anthropology* 25 (1984) 335 - 339.
115. Η ξεχέρσωση της γης συνεχίστηκε και μετά τις απαλλοτριώσεις. Γινόταν κυρίως στους ενδιάμεσους λόφους και στα «ρουμάνια» των κτημάτων από τα μέλη της διευρυμένης οικογένειας ομαδικά και κατόπιν τα κτήματα μοιράζονταν στις επιμέρους οικογένειες. Πολλές φορές με αυτόν τον τρόπο υπερδιπλασιάζονταν οι καλλιέργησιμες εκτάσεις.
116. Τα νεότερα χρόνια καταπατούν κτήματα ιδιωτών, που τα έχουν εγκαταλείψει είτε γιατί μετανάστευσαν είτε επειδή στράφηκαν σε άλλες απασχολήσεις (εργοστάσια, ιδιωτικές εργασίες κλπ.).
117. Το ενοίκιο (λίμουρο) ήταν ανάλογο με το σπόρο της σποράς. Η απόδοση των αγρών ήταν από τριπλάσια ώς επταπλάσια ανάλογα με το έδαφος και τη μέθοδο καλλιέργειας. Επομένως ερχόταν στο 1/3 το περισσότερο και το 1/7 το λιγότερο. Οι πληροφορητές δηλώνουν ότι ήταν γύρω στις 50 οκάδες τις τελευταίες δεκαετίες. Αυτό υπονοεί εντατική καλλιέργεια με τρακτέρ και χρήση λιπασμάτων, γιατί με το παλιό σύστημα το στρέμμα δύσκολα έπαιρνε 15 οκάδες σπόρου και η απόδοσή του σε εξαιρετικές περιπτώσεις ήταν επταπλάσια.
118. Πρβ. H. Mendras, *Sociétés paysannes*, Armand Colin, Παρίσι 1976· L. K. Berkner, *The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth - Century Austrian Example*, *American Historical Review* 77 (1972) 398 - 418.
119. Γυναικότοπικός γάμος παρατηρείται και σε πατρογραμμικές κοινωνίες μεταξύ των πλέον ευπόρων οικογενειών, πρβ. Bourdieu, *A Theory of Practice*, ό. π., σ. 51. Στη ΝΑ. Αττική, πέρα από τις κοινωνικές οικονομικές συνθήκες που τον ευνοούσαν, δεν μπορεί να αποκλεισθεί και κάποια επίδραση από τα νησιά του Αιγαίου από όπου έλκουν την καταγωγή τους αρκετές οικογένειες της περιοχής.

120. Σχέση διαιρεσης της περιουσίας κατά λουρίδες και πολυπυρηνικής οικογένειας έχει παρατηρηθεί και στις Ινδίες· πρβ. *Madan, The Joint Family*, ό.π., σ. 13.
121. K. Thomson, *Farm Fragmentation in Greece: The Problem and its Setting with II Villages Case Studies*, Center of Economic Research, Αθήνα 1963, σ. 203.
122. Λένε: «δέγεμέ χούνα (= κάνουμε δανεικά) ή «δερμπέμψη μέσα στον οικιακό τρόπο παραγωγής συνηθίζοταν και μεταξύ συγγενών σε περιττώσεις όπου μια οικογένεια ανάλογα με τη φάση του κύκλου ανάπτυξης που βρισκόταν είχε περιορισμένη εργατική δύναμη (μικρά παιδιά κλπ.) και μεγάλη περιουσία, ενώ οι άλλες οικογένειες τη δεδομένη στιγμή πλεονάζον προσωπικό. Λειτουργούσε δηλ. και διαχρονικά. 'Ενας άλλος λόγος της δανεικής εργασίας ήταν και η έλλειψη ρευστού για την πληρωμή εργατών. Η απασχόληση εξάλλου μόνιμων μισθωτών εργατών γης ήταν πολύ περιορισμένη. Ελάχιστοι κτηματίες χρησιμοποιούσαν πριν το 1940 «υπηρέτες» ή «κοπέλια» (κοπίλπτ), όπως τους έλεγαν, και τους πλήρωναν συνήθως σε είδος (με καρπό, σιτάρι, αλεύρι κλπ.). Η κοινωνική θέση τους ήταν πολύ χαμηλή. Λένε για τους ανθρώπους αυτούς ότι «έριχναν την αξιοπρέπεια τους». Οι μισθωτοί εργάτες απασχολούνταν κυρίως σε περιόδους αιχμής (τρύγο, θέρος κλπ.). Έρχονταν μάλιστα και από άλλες περιοχές της χώρας (Βοιωτία, Θεσσαλία).
123. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχανόταν και η λίπανση των χωραφιών κατά την αγρανάπαυση. 'Ηταν δηλ. ένας συνδυασμός γεωργίας και κτηνοτροφίας. Λένε: «Με κάλιέ κουλλόνε κάφρατέ ντέ καλλομέ» (= βόσκαν τα ζώα και το άλογο στην καλαμιά) ή «ι λαργκόνενέ ντέ λαυβάθ» (= τα απολούσαν στο λιβάδι). Με τον κοινοτικό τρόπο παραγωγής πρέπει να συνδεθεί και η οργάνωση στα τρία χωριά των «Συνεταιρισμών Ακτημόνων Καλλιεργητών», για την απαλλοτρίωση και αγορά των ιδιωτικών και μοναστηριακών κτημάτων.
124. Οι γαιοκτήμονες ήταν συνήθως μόνιμοι κάτοικοι Αθηνών (*Absentee Landlordism*). Έρχονταν σπάνια στην ύπαιθρο αν και είχαν αγροτικές εγκαταστάσεις (αγροικίες) για τη διαμονή τους. Γνωστός είναι ο νεότερος πύργος του Μελισσουργού.
125. Παρατηρείται και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας στο βαθμό που υπήρχε η δυνατότητα αγοράς. Βλ. G. Symeonidis, *Cycle de developement du groupe domestique et stratégies économiques dans un Bourg Grec (Lenidi)*. Mémoire de Maîtrise, Université de Paris X - Nanterre, 1989 (πολυγραφημένο), όπου και μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια εφαρμογής της θεωρίας του Chayanov στο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο της αγροτικής κωμόπολης του Λεωνίδιου της Τσακωνίας. Στη ΝΑ. Αττική η γη αποτελούσε πάντα αντικείμενο αγοραπωλησών. 'Ομως μέχρι το 1950 οι δικαιοπραξίες αυτές γίνονταν για χρήση της γης (καλλιέργεια, οικοδόμηση κλπ.) δεν είχαν κερδοσκοπικό χαρακτήρα. Από το 1950 με την οικοπεδοποίηση τα πράγματα άλλαξαν, συγχρόνως η τιμή της γης έφτασε στα ύψη. 'Αποψη των χωρικών ήταν ότι οι «καλοί νοικοκύρηδες» όφειλαν να αυξήσουν τη γη που κληρονόμησαν όχι να τη μειώσουν. Οικογενειακές όμως ανάγκες καθιστούσαν αυτό το σκοπό ανέφικτο. Αρρώστιες, γάμοι, κτίσιμο οικιών, επενδύσεις κλπ. ανάγκαζαν πολλούς να πωλούν τη γη.

126. Έχουμε δηλ. μια πρώιμη «πολυσθένεια» των κατοίκων με πολλαπλή απασχόληση: *K. Τσουκαλάς, Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, «Θεμέλιο», Αθήνα 1986, σ. 171* κε. Ειδικότερα το 1863 οι πρώτοι κάτοικοι της Κερατέας που παραχώρησαν τη γη στον Serpieri έβαλαν όρο στο συμβόλαιο να τους προσλάβει κατά προτίμηση στην επιχείρηση εργάτες, μαζί με τα ζώα τους και τα κάρα τους. Στο εξής πολλοί γεωργοί και των τριων χωριών εργάζονταν στα μεταλλεία. Η εξέλιξη αυτή έδωσε μεγαλύτερη ευελιξία στην πολυπρηνική οικογένεια. Αφ' ενός οι γιοι, αν ήθελαν μπορούσαν να ανεξαρτοποιηθούν, αφ' ετέρου με την αύξηση του εισοδήματος της οικογένειας εκτός από την συντήρηση των μελών της ήταν δυνατή και η αγορά γης, ώστε να μεγαλώσει ο κλήρος της. Σημασία είχε πλέον η δυναμικότητα του πατέρα για την παραμονή των αδελφών κάτω από την ίδια στέγη. Η αρνητική επίδραση των βιομηχανιών του Λαυρείου ως προς την πολυπρηνική οικογένεια έγκειται κυρίως στην εγκατάσταση πληθυσμού από περιοχές, όπου απουσίαζε παρόμοια οργάνωση, π.χ. νησιά του Αιγαίου, καθώς και στην αποκλειστική απασχόληση των ξένων στα εργοστάσια που δεν ευνοούσε την ανάπτυξη των πολυπρηνικών οικογενειών.

Summary

THE FAMILY AND THE PROPERTY TRANSMISSION AMONG THE ALBANIAN - SPEAKING GREEKS OF SE. ATTICA - LAVREOTIKI (1850 - 1940).

In this communication we are examining the family and the strategies of property transmission in the former municipalities of Lavrion and Thorikos (villages: Keratea, Kalyvia, Kouvaras). The communication is based on information collected through field work and from the citizen register books of the year 1914 for the village of Keratea and Kouvaras, of the year 1939 for the village of Kalyvia, as well as on information from the contract registers of these municipalities for the period 1850 - 1940.

In the first part the house is being examined in relation to the family and the property transmission. The house was built in a large yard enclosed by high walls, with tall entrance door.

In the second part the structure and the form of the family is being examined. The family is devided into three types nuclear family, stem family and extended or joint family. The extended or joint family was mainly agnatic and secondary cognatic. The extended or joint family was more important in the 19th century and the first decades of the 20th century. This type of family was more important in the village of Kouvaras, which socially was more conservative and economically more backward.

In the third part the transmission of the property is being analyzed such as fields, houses and pieces of land (plots). The transmission is bilateral: The women inherited mostly fields and plots but seldom houses. The transmission was made through «testaments», «dowery - contracts»,

«dower - contracts», «purchase - contracts» between relatives etc. There was not any important difference in the transmission of the property according to the birth order. All the children could inherit property. There were only some special arrangements e.g. the father - in - law transmitted to his daughter -in - law property (houses, fields etc.) or the husband a house or fields to his wife as a counter - dowry.

In the fourth part the family and the property transmission are being examined in relation to the economy (agriculture etc.) of this region. In the last century and the first decades of this century there were great differences as far as property and land tenure are concerned. There were many people who worked in rented land. Social stratification had a pyramid form. There was also an extensive use of land through fallowing and the culture of crops such as wheat, barley etc. The last decades, though, before 1940 an intensive culture of olive - trees and vineyards was developed. This evolution had many consequences on the structure and the form of the family. The extended or joint family was disorganized into nuclear and stem families which were more suitable for the intensive agriculture.

ELEFTH. P. ALEXAKIS